

ВАСИЛЬ ЩУРАТ

ШЕВЧЕНКО і ПОЛЯКИ

Основи взаїмних звязків

Ціна 5 корон

ЛЬВІВ, 1917

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

2012

В. 3704

ВАСИЛЬ ЩУРАТ

ШЕВЧЕНКО і ПОЛЯКИ

Основи взаїмних звязків

ЛЬВІВ, 1917

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Зрток

Из „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
т. СХІХ—СХХ

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 36 798

ОСНОВИ ШЕВЧЕНКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ З ПОЛЯКАМИ.

I.

До якої народності признавав ся Василь Енгельгардт, пан Тараса Шевченка, нам невідомо і не важно знати. Та не завадить пригадати, що рідна сестра його була жінкою польського магната Браницького, а сам він жив у звязку з ополяченою Німкою, котра майже все пересиджувала у вільшанськiм дворі не без впливу на найблизше окружене, в яке й попав ся весною 1829 р. шіснайцятилітній Тарас. З польщиною в тiм окруженю він, значить ся, від разу зіткнув ся, а ще більше зараз у наступуючiм році, коли по смерти Василя Енгельгардта, син його Павло, взявши в спадщині Кирилівку, Моринці й інші села, поназначував головними офіціялістами Поляків, що й привели за собою більший гурт свояків для виконування служби на становищах економів, лісничих, касієрів та писарів.¹⁾

Годі нам зміркувати, що спонукало Павла Енгельгардта допомогти ополяченю своїх сіл. Можливе, що грав тут ролю більший вплив ополяченої матери. Але в кождім разі дуже замітне й се, що філя польщини підняла ся в окруженю Шевченка як-раз у часі найбільшого розгару приготовань до польського повстаня, яке невдовзі мало вибухнути в Варшаві й перекинути ся полум'ям на Україну.

Одначе польщина в селах Енгельгардта, як і по цілій Київщині, панувала й ранше, впливаючи не тільки з панського двору.

¹⁾ Пр. П. Л.—евъ: Т. Г. Шевченко, Киевская Старина, 1882, кн. IX, ст. 560—561.

Звісно, що кн. А. Чарториський, особистий приятель царя Александра I, ставши куратором виленського університету і зв'язаного з ним шкільного округу, повірив за згодою царя нагляд над шкільництвом волинської, подільської й київської губернії Тадієви Чацькому, котрий — по вислову Новосильцова — мав на сто літ спинити русифікацію Полуднево-західного Краю. Віддане управи шкільництва кн. Чарториському, зглядно Чацькому, самі Поляки пізнійше вважали одним з найбільших національно-політичних добродійств, одержаних з руки царя Александра I. В 1857 р. писав про се польський обиватель з російського Поділя: „Було то для народа важнійше добродійство, ніж колиб цар Александер побільшив був армію Королівства ще о трийцять тисяч або забрані провінції віддав під шалену управу кн. Константина. Бо армію неспосібний генерал може стратити в кількох годинах, а те світло й та наука, що їх виленський університет разом із кременецьким ліцеєм розширили, удержують Польщу при її народности й політичнім характері помимо границь і поділу на генерал-губернаторства“.²⁾ Інтелігентною мовою по цілому краю наслідком заходів Чацького і його вихованків з кременецького ліцея стала польська мова, ізза чого й селянство мусіло її засвоювати. Свідком того в першій половині 40-их рр. був М. Костомарів. А як сильно того часу коренилась польщина у здобутому ґрунті, довідуємось хочби з уривкових записок А. Солтанівського, котрий каже, що еще до польського повстання в 1863 р. і в школах учено по польськи й по тих родинях, які поприїздили з Московщини, розговірною мовою була польська мова й православні слуги теж говорили по польськи.³⁾

Розсадниками польщини, значить ся, крім панського двору були школи. Українське селянство, не кажучи вже про інтелігенцію, як за державної Польщі звикало до двоязичности, що так характеризує ще й доси также східно-галицькі села.⁴⁾ Між українським селянством вже до 1830 р. мусіло бути чимало письменних, чимало й таких, що по польськи читали. Инакше трудно-б і вгадати, для кого-б польські повстанці в 1830 р.,

²⁾ Listy o Rusi, Wiadomości Polskie, Париж 1857, ст. 191.

³⁾ Н. И. Костомаровъ: Литературное Наслѣдіе, Спб. 1890, ст. 66; Отрывки изъ записокъ Автонома Акимовича Солтановскаго, Кіевская Старица, 1892, кн. V, ст. 234.

⁴⁾ Про се гл. мою статю: Галичина і Шевченко, Діло, 1914, ч. 53.

видаючи революційний зазив до українського селянства на українській мові, друкували його латинськими буквами.⁵⁾ Могли-ж так, як в 1863 р., друкувати кирилицею, колиб латинські букви були для українського села чужі.

Отже Шевченко з малку вже мав нагоду стикати ся з польщиною, змалку вже міг засвоювати собі її не тільки в мові, але і в письмі, що давало йому можливість послугувати ся нею пізнійше в зіткненю з Поляками.

Шевченко — по свідоцтву Бр. Залеського — говорив добре по польськи. Міцкевича, Залеського, а по части й Кра-сінського неодну річ умів на память, але писати по польськи не осмілював ся.⁶⁾ В листі до Бр. Залеського, признаючи ся, що до Едварда Желіговського не хотів би писати по московськи, він в 1853 р. оправдував ся: „По-польськи я пи-сать не ум'ю“. Щоб він зовсім не вмів писати по польськи, того сказати не можна вже хочби тому, що в тім же листі до Бр. Залеського він пише: „Подѣлуй руку ојса prefecta“, та й в інших листах в подібний спосіб зраджуєть ся зі своїм зна-нем польського письма. Мусів його знати, коли й читав руко-писні поезії Едварда Желіговського.⁷⁾ Але того знання, видно, справді було трохи за мало. Інше діло — читане польських друків і володіне польською розговірною мовою. Кілько поль-ських книжок Шевченко прочитав на своєму віку, видно вже з тих численних слідів, які вони полишали в його власних пи-саннях, видно з його листів, особливо писаних до Бр. Залеського, в кінци і з його журналу, що разом взяте ще зовсім не ви-черпує всего. Дещо більше докинути до того можнаб на основі споминів про Шевченка, приміром А. Чужбинського,⁸⁾ і нових пошуковань у тім напрямі.⁹⁾ Чужбинський переказав нам, що Шевченко пару разів брав ся й перекладати ліричні поезії Міцкевича, але не будучи вдоволеним з перших проб, нищив

⁵⁾ Передрукований мною в статі: Золота грамота, Діло, 1913, ч. 9.

⁶⁾ Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті, Львів, 1890, ст. 31.

⁷⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка 1911, т. II, ст. 371, 380, 382, 385.

⁸⁾ А. Чужбинській: Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, Спб., 1861, ст. 10—12, згідне з висловом Бр. Залеського про читане польських книжок і декламоване польських віршів Шевченком.

⁹⁾ Гл. моє: З життя і творчости Т. Шевченка, Львів, 1914, в статі: Перші польські голоси про Шевченка, де (ст. 14) показано, що Шевченко навіть передплачував польські книжки.

їх. „Мабуть сама доля, мовляв, не хоче, щоб я перекладав лаяцькі пісні“.¹⁰⁾ Як він висловлював ся по польськи, можемо лиш догадувати ся. В пізнійшій віці, набравши вправи наслідком частійшого приставання з Поляками на заслано, може й добре, як засвідчує Бр. Залеський. Але й та панна Валентина, з котрою Шевченко в домі Сошенків у Києві в 1859 р. розмавляв по польськи, певно также не без підстави виразилась: „Pan Szewczenko nie źle mówi po polsku, ale w jego mowie zawsze jest coś chłopskiego“.¹¹⁾ Те „coś chłopskiego“ зовсім не повинно видаватись нам образливим, коли сам Шевченко, по свідоцтву М. Чалого, тим не образив ся. Він, видко, був свідомий своїх похибок в польській мові, як свідомий був того, що знаючи писати польськими буквами, не вміє писати по польськи. Одначе се не перешкаджало йому послугувати ся польською мовою не тільки в приятельських польських кружках, в які входив правдоподібно вже в 1829—1830 рр. у Вильні й Варшаві, а зовсім певно опісля в Петербурзі, на Україні і на заслано, але і при стрічі з зовсім чужими йому особами польської народности, як се було в Межирічі 1859 р. Тоді увязнений по доносу, за ніби-то богохульні вислови, Шевченко на слідстві так і боронив ся тим, що прості робітники, свідки його розмови з панамі, не все могли й розуміти: „потому что мы говорили по польськи“.¹²⁾

Знаючи те все, тільки дивуватись можемо твердженю Чалого, що Шевченко що-йно в Вильні чи в Варшаві, залюбившись у Польку, був приневолений учити ся по польськи.¹³⁾ А так само дивною видатись мусить полеміка з тим твердженням, на яку міг здобутись Кониський, твердячи, що Шевченко, починаючи говорити по польськи, по трохи лиш приносив жертву любови, та більш над усе жертву освіті.¹⁴⁾ Не було в тім жертви ані в розуміню Чалого, ані в пониманю Кониського. Було то зовсім природне у Шевченка, що він, навчивши ся говорити по

¹⁰⁾ Чужбинській: *op. cit.*, ст. 12.

¹¹⁾ Київ. Стар., 1895, кн. II, ст. 43: примітка М. Чалого при Шевченковім листі до І. Сошенка. В ранше виданій книжці „Жизнь и произведения Т. Шевченка“, Київ, 1882, ст. 147 Чалий ту панну Валентину називає Леонтинкою й першу часть її вислову подає так: „Pan Szewczenko bardzo dobrze mówi po polsku, ale“ і т. д.

¹²⁾ Н. Стороженко: Новые матеріялы для біографіи Шевченка, Київ. Стар., 1898, кн. III, ст. 433.

¹³⁾ М. К. Чалый: Жизнь и произведения Т. Шевченка, Київ, 1882, ст. 21.

¹⁴⁾ Ол. Кониський: Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя, Львів, 1898, т. I, ст. 55.

польськи вже в Кирилівці і в Вільшаній, говорив по польськи і в Вильні чи в Варшаві, коли треба було по польськи говорити. В тім случаю говорене про якусь жертву вважаємо таким самим зайвим вношенем трагізму в житєпис Шевченка, яким є й падьканє над забранєм його в Енгельгардтів двір на службу. Поминаючи те, що Шевченка забрано туди за вставленєм панського офіціяліста Яна Димовського, а на просьбу Шевченкового діда,¹⁵⁾ значить ся зовсім не насильно, в наслідках ту пригоду належить уважати тільки щасливою. Без неї Шевченко ледви чи вийшов би в дальший світ поза найблизші околиці Кирилівки й ледви чи осяг би що більше, як славу ліпшого сільського богомаза. Що-йно та хлопча пригода, яку житєписці Шевченка закрашують трагізмом, кинула його в круг житя, що дав йому поміч в образованю в особі згаданого Поляка Димовського,¹⁶⁾ кинула його потім у Вильно, Варшаву й Петербург, де його талант міг звернути на себе увагу й заважити в рішеню долі панського кріпака.

II.

Коли Шевченкови вже в рідних сторонах до 1829 р. місцеві условини житя дали першу основу, на якій він міг зійти ся з Поляками, то зараз найблизші житєві пригоди опісля витворили в нього симпатію лиш для Поляків одного спеціяльного покрою, лиш для одной польської партії, якої члени пізнійше й до нього відносили ся все прихильно, а поза якою між Поляками він і за житя й по смерти мав тільки ворогів.

Вже з того часу, коли Шевченко був ще в дяка Богорського, записав А. Лазаревський, що в нього замість шапки було пошите щось в роді польської конфедератки.¹⁷⁾ Колиб воно було правдиве, то бачити в тім щось більше, ніж дитяче наслідованє новини, булоб трудно. А все таки малось би бодай слабій слід того, що з польськими новинами дорево-

¹⁵⁾ Idem, ст. 38—39.

¹⁶⁾ Ю. Д. Талько-Грынцевичъ: Поѣздка въ Кириловку, Кіев. Стар., 1889, кн. X, ст. 763. Від Димовського — по словам Петра Шевченка — Тарас „одержав властиве перші початки елементарних відомостей“. Вдячність для нього зберігав пізнійше, пишучи до нього з Петербурга, та засилаючи поклони через брата Микиту. Гл. Твори Т. Ш., вид. Яковенка, т. II, ст. 344.

¹⁷⁾ А. Лазаревскій: Матеріялы для біографіи Т. Шевченка. Основа, 1862, кн. 3.

люційної доби Шевченко вже дуже рано стрічався і звертав на них увагу. Чи польський революційний рух перед самим повстанням доходив аж до самої палати Енгельгардта, невідомо нам. Без сумніву захоплював Поляків з його служби; без сумніву з дня на день кріпшав і самого Енгельгардта ставляв у невідгідне положення.

„Роки 1827 і 1828 — пише біограф Падурі — минали серед вічної метушні. Братя одної ідеї, заняті одною метою, часто розбігалися, то знов на різних пунктах лучилися, щоб поділитися вістями, покріпити себе надією!...¹⁸⁾ Вроках 1829—1830 та польська метушня на Україні, бо про неї се сказано, стала ще більша. Почали тоді по всіх селах появлятися вже й такі революційні емісарії, що замість лірницьких пісень в роді Падуриних кидали між народ проклямації, в яких касувалося рекрутчину, панщину, всі московські влади, а обіщувалося селянам золоті гори в відбудованій Польщі. А коли ті золоті гори може були й слабшою приманою для селян, то без вражіння не могли пролунати такі слова проклямації, що влучали в найбільші болячки, як приміром: „Не будете уже знати ні асесорів ні прикажчиків ваших, що-то шкуру з вас лупять, а жінок та дівчата ваші позбавляють честі да віри, а вас гонять самих день по дню, що не знаєте ні свята ні відпочинку, а тільки з каньчуком стоять над вами, альбо в диби, альбо в гусака вас забивають, альбо сікуть різгами так, що аж шкура вам від костей відлітає“.¹⁹⁾

Потуряти такій революційній пропаганді без нараження себе на компромітацію в очах російського правительства Енгельгардт не міг. Дуже можливе, що польські емісарії підходили до нього ще й з претенсіями, які сягали аж до його глибокої кишені. Одно чи друге могло бути для нього важною причиною, щоб рідше просиджувати в маєтку, а частійше із одного більшого міста переїздити в друге, де можна — скажимо по просту — губити ся. Підчас одного з таких переїздів Енгельгардт знайшовся в осени 1829 р. у Вильні, невдовзі потім у Варшаві, а при нім на службі Шевченко.

Коли в Шевченка до того часу може й не було ясного поняття про заходи і цілі польських революціонерів, то таке

¹⁸⁾ Prawdziwy życiorys Tomasza Padurry. Poznań, 1875, ст. 42.

¹⁹⁾ Відозва по українськи з 1830 р. оголошена в моїй статі: Золота грамота, Діло, 1913, ч. 9.

поняте з усякою певністю дали йому Вільно і Варшава. Там революційний дух опановував уже улицю. Там що-раз частійше давали ся чути сміливі промови й деклямації, дотепні сатири з вістрем зверненням против представників урядової Росії. Там невидимі руки по рогах улиць розліплювали плякати, як не з революційними погрозами, то такими, приміром, злобними оповіщеннями, що помешкане в варшавськїм Бельведері буде можна від Нового Року винаймити, що було алузією до повстаня, яке в палаті кн. Константина мало взяти початок. А все те кидало в горячку поліцію, давало їй притоку до численних ревізій і увязнень, а населеню нові теми для розмов і розважань. Ціла Варшава довго перед вибухом революції говорила тільки про неї. Ферментація була загальна.²⁰⁾ Неможливо припустити, щоб хтось не бачив того, що діялось і не чув нічого, що говорилося. Шевченко-ж мав нагоду особливо в Варшаві бачити й чути може більше ніж хто инший, бо проживаючи в домі Енгельгардта, а вчащаючи на лекції малярства до робітні Франца Лямпі,²¹⁾ що днини стикав ся з улицею і що днини чув розмови на тему уличних подій в двох многолюдних домах, що давало йому спромогу краще в тих подіях визнати ся. Варшавська Полька, Дуня Гошовська, в котру Шевченко мав ще в Вільні залюбити ся, зі своєї сторони могла тільки доповнювати його відомости, коли взагалі не була першою інформаторкою його про значіне польського революційного руху. Не могучи прийняти за правду переказу, що Шевченко приніс їй жертву, присвоївши собі польську мову для розмов із нею, я готов припускати, що Шевченкова любка вимагала від нього значно більшої жертви. На се вказувало би твердженє Чалого, що вона в імя сердечного привязаня зажадала від Шевченка „відреченя від хлопської мови на користь шляхетської народности“²²⁾ а по мойому розуміню не так зміни української народности на польську, як радше тільки участи в повстаню. Згоджувалось би воно вповні з настроєм польського жіноцтва тої революційної доби, коли то воно по приміру давних Римлянок, перенявши ся політичним духом, звивало мужчин рішати ся на патріотичне

²⁰⁾ Władysław Zawadzki: Ludwik Nabelak. Opowieści historyczne. Львів, 1886, ст. 26; Maurycy Mochnacki: Powstanie narodu polskiego. Париж, 1834, т. I, ст. 568 і 591.

²¹⁾ Гл. мою статю: Варшавський учитель Шевченка в „Літературних начерках“. Львів, 1913, ст. 104—105.

²²⁾ М. К. Чалий: *op. cit.*, ст. 21.

діло,²³⁾ а боязким і втікачам пересилало заячі шапки й рукавички або кужілки.²⁴⁾

Вимагання Гошовської могли бути ставлені до Шевченка, хиба ще перед самим вибухом повстання, бо в рішучу хвилю він, опанований панікою Енгельгардтового дому, що для нас є зовсім зрозуміле при побоюваннях нереволюційних елементів на вид розшалілої улиці,²⁵⁾ заліз на горище і відтіля із слухового вікна дивився на улицу, на бійки Поляків з Москалями. Там йому довелося перший раз задуматися не лиш над власною кріпацькою долею, але й над політичною стороною життя тих двох народів, що будучи ворогами його народів, завдавали йому трудне питань, котрому з них має він спочувати.²⁶⁾ Коли в нього до того часу для спочування польським революціонерам була ще за слаба основа, то скріпити її мусіли демагогічні кличі „червоних“, якими по 29 листопада 1830 р. залунали улиці Варшави — ті кличі, що вже під кінець XVIII ст. були на польських землях посівом французького яacobінізму,²⁷⁾ а в пару літ по упадку варшавського повстання знайшли неустрашимих речників у тих членах париського „Демократичного Товариства“, що згуртувалися під стягом „Молодої Польщі“ і інших духово споріднених з нею груп польської еміграції“.

Тільки спочуваннями для того руху польської революції, що кличами яacobінізму виявляв свої рішучо демократичні стремління, а в відношенню до польської шляхти і взуїтизму здобував ся на критицизм безумовно потрібний для направи польсько-українських відносин, можемо пояснювати собі пізнійші звязки Шевченка з цілим рядом Поляків у Петербурзі й на Україні, а тим більше на засланні, де вже лиха доля звела його як-раз із красшими жертвами того польського революційного руху, який мусів бути йому симпатичний, що й задокументувалося виразно в Шевченкових листах до Бр. Зальського і „Дневнику“. В спочуваннях для ідей і стремління здецидованих демократів серед польських революціонерів Шевченко вже 1830 р.

²³⁾ M. Mochnacki: op. cit., т. II, ст. 269.

²⁴⁾ Jakób Jaworski: Przypomnienia ukraińskie. Париж, 1846, ст. 18.

²⁵⁾ M. Mochnacki: op. cit., т. II, ст. 111 і 129.

²⁶⁾ Ф. Сірко: Тарас Шевченко і його думки про громадське життя. Львів, 1906, ст. 8.

²⁷⁾ Maryan Kukiel: Próby powstańcze po trzecim rozbiornie 1795—1797 (Monografie w zakresie dziejów nowożytnych, wyd. Szymon Askenazy, т. XIX), Варшава 1912, ст. 253—261; мов: „З життя і творчости Т. Шевченка“ в статі: „Шевченко в польській революційній притчі“, ст. 64—68.

знайшов для зв'язків з деякими Поляками основу кращу від тої, яку могли дати йому ранші умовини життя в рідних сторонах України. Коли ми цьому ближше придивимося, видасться нам зовсім природним, що в нього і пізнійше, коли згадана основа ще скріпилася, до миліших споминів належить спомин зреволюціонізованої Варшави та що йому не лиш сниться Дуня Гошовська,²⁸⁾ але і зпоміж Поляків на заслані сильно до вподоби припадає власне учасник варшавського повстання Мостовський, котрий — дарма що Поляк — вмів розповісти про те повстання силу подробиць без прикрас і перехвалок, як замічає Шевченко, — значить ся, з критицизмом революціонера-демократа, якими певно були не всі учасники повстання.²⁹⁾

III.

Час від виїзду Шевченка в Петербург до викупу його з кріпацтва, т. є час від весни 1831 р. до весни 1838 р., — цілих сім літ молодечого віку — се доси зовсім непрояснена доба в життю великого поета. В своїй автобіографії він сам сильно поскупився на вістки про неї, а біографам не вдалося знайти інших жерел, як хіба лиш кілька маловартних оповідань поетових знайомих, та й ті поетові повісти, писані по московськи, що хоч і мають автобіографічний характер, все таки є поетичними повістями, в яких для прози життя, ціннішої у біографів, багато місця не знайшлося. Наслідком того і з під пера Кониського образ поетового життя в тій добі вийшов найбільш блідий.³⁰⁾ Але й про дальшу добу життя поета не все, що треба, знається. Зовнішні факти життя — каже справедливо В. Семеvський — знані; однак про ті впливи, від яких був залежний ідейний розвиток його до половини 1840-их років, ми знаємо дуже мало.³¹⁾ А й на ту одробину нашого знання — можна сказати — в більшій мірі зложилися дослідники творчості поета ніж біографи. Тільки, на жаль, вони в своїх дослідках рідко зважувалися зійти з високої сфери поезії на той ґрунт реального життя, що давав їй свої соки. Спостерігаючи

²⁸⁾ Дневникъ Т. Гр. Шевченка, Твори, вид. Яковенка 1911, т. II, ст. 247.

²⁹⁾ Idem, ст. 151—152; Idem, ст. 371 (лист до Бр. Залеського).

³⁰⁾ Кониський: *op. cit.* т. I, ст. 56—71.

³¹⁾ В. Семеvський: Кирило-Методіевское Общество 1846—47 г., ст. 107.

схожість думок у Шевченкових писаннях з думками в писаннях інших поетів, за часто стверджували залежність поета від поета замість однакового в них обох улягання моді; за часто добачували поетичні впливи замість впливів життя.

Вже „Кобзарь“ з 1840 р. і „Гайдамаки“ з 1841 р., в яких замічено більше стичних пунктів з польською поезією ніж з якою-небудь іншою повинні би спонукати дослідника до шукання відповіді на питане: що звертало Шевченка до польської поезії? Ще більше вимагають відповіді на таке питане суспільно-політичні поеми Шевченка з першої половини 1840-их років. Не тільки для того, що й на них сильно зазначив ся вплив польської поезії, але й тому, що одушевляли ся ними визначні члени Кирило-Методіївського Братства, які незалежно від Шевченка улягали польським впливам не зі сторони самої поезії, як се засвідчуєть ся знайденими в них при арештованю рукописами: уставом Братства, головними правилами, „Законом Божим“ або „Подністрянкою“ і ин.³²⁾ З уваги на те мимохіть приходить на гадку, чи й Шевченкові суспільно-політичні думки, приписувані впливам польської поезії, не плывуть із того жерела, що й помисли Кирило-Методіївських братчиків, а в відповідній польській поезії являють ся йому вже як добре знайомі. Чи не уляг Шевченко впливам польських поетів головно наслідком того, що захопив ся ранше суспільно-політичними ідеями з окруження тих поетів?

Підійти до відповіді на се питане мені довело ся вже давнійше з приводу звязку Шевченкових „Гайдамаків“ з раншими появами культу Коліївщини в польській літературі.³³⁾ Тоді вже стверджено мною, що в польській літературі до написання Шевченкових „Гайдамаків“ Коліївщина була визискувана в цілях демократично-революційної пропаганди так безоглядно, як не визискав чи не зважив ся визискати її Шевченко, узнавши за краще — мабуть уже в останній хвили — ужити її як аргументу за примиренем двох народів. Значить ся, демократично-революційна пропаганда 1830-их років вчинила Коліївщину

³²⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, т. II, в статі: Матеріали по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка, ст. 98—100, 116; Семейській: *op. cit.*, ст. 103—104, 40—50, 60, 62; К. И. Арабажинъ: Шевченко и мес-сіанизмъ, Новое Слово, Спб. 1914, ч. 4, ст. 24—27.

³³⁾ Моя розвідка: Коліївщина в польській літературі до 1841 р., Львів, 1910 (відбитка із Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, т. ХСVII); рівнож моя статя: Шевченко і гайдамаки, Діло, 1914, ч. 43.

модною в польських писателів. Явищем моди можнаб уважати й Шевченкові „Гайдамаки“ і при виказуваню польських впливів обмежити ся на літературні, якби не ті поетові рефлексії, якими він силкуєть ся захоронити свою поему перед замітами якобінізму. Ті рефлексії в самій поемі, в передмові, а навіть у примітках до поеми — се явні сліди знайомости Шевченка з польською демократично-революційною пропагандою. Сподію ся, що доказовий матеріал послужить не тільки до управилення погляду на виказувані доси впливи польської літератури на „Гайдамаків“.

IV.

З великого числа явних і тайних політичних стоваришень польської еміграції 1830-их років ніяке не мало в Росії сильнішого впливу, ніяке своїми кличами не збудило в ній так сильного відгомону, як те, що зорганізувало ся в швайцарськїм Берні 12 мая 1834 р., назвавши себе Молодою Польщею. На російських землях давньої Польщі викликало воно чотиролітний конспіраційно-революційний рух, називаний по імені головного організатора Конарщиною, й зазначило ся в історії революційних стремлїнь у російській державі катастрофою, яка сильно ослабила той рух в 1839 р.

Молода Польща, як майже всі конспіраційно-революційні стоваришеня з першої половини минулого столітя, вийшла з такого руху, що силкував ся опанувати всі європейські народи. До житя покликав її творець Молодої Італії, Йосиф Мацціні, стараючи ся згуртувати усіх конспіраторів, знеохочених до ранших організацій, особливо до організації карбонаріїв, з якою сам поріжнив ся, в новім великїм стоваришеню Молодої Європи. В Молодїй Європі мали знайти ся, крім Молодої Італії, Молода Німеччина, Молода Франція, Молода Швайцарія, Молода Еспанія, Молода Польща і ин. Протиставляючи народи правительствам, той звязок наміряв загальною революцією народів повалити престоли монархів. Основною ріжницею між тим звязком і звязком карбонаріїв було се, що підчас коли члени звязку карбонаріїв мали підчинювати ся безумовно постановам Найвисшого Намету, в звязку Молодої Європи кождїй народности заporučувало ся в обсягу національних справ повну автономію. Засади в звязку Молодої Європи були демократичні, але намічені так загально, що навіть у найпростїйшїм прило-

женю до житевої практики виявляли ся ріжно, наслідком чого і члени звязку дуже часто в поглядах ріжнили ся поміж собою. Зв'язок був і не явний і не тайний. Знати про нього, як і про особи, до яких належав провід серед кожної народности, можна було кождому; таємницею мали бути лиш ділання звязку. Представником Молодої Польщі у звязку був Йоахим Лелевель.³⁴⁾

Як усі еміграційні організації, удержувала й Молода Польща звязки з землями давної польської держави через своїх емісаріїв. Не числячи на еміграції багато членів, бо не більше як півтора сотки, трібувала оперти ся о старше і значно численніше Демократичне Товариство, що їй не вдавало ся. В краю емісарії її опановували революційний рух, підготований іншими організаціями, з більшим успіхом. Коли-ж по звиш дволітнім естваню організація Молодої Польщі в 1836 р. розсипала ся, її емісарії вели в краю розпочату акцію дальше під фірмою Демократичного Товариства, зглядно його відламу, що оголосив себе, видавши 30 жовтня 1835 р. Manifest Ludu polskiego gminy Grudziąz.

Вже Демократичне Товариство, засноване 17 марта 1832 р., мусіло здобути собі деякі симпатії в інтелігентних кругах російської України, в Українців і в Поляків, мучених історичною зморою польсько-українських відносин. Проголошуючи солідарність народів, члени Демократичного Товариства вирікали ся всякого шовінізму, а ненавидячи шляхетську Польщу так, як ненавиділи всяке правительство, що закріплює народи, ані дрібки не вагали ся відкривати перед світом все те, в чім бачили її злочин і ганьбу. З нечуваною критикою шляхетського панованя в Польщі виступив зараз підчас обходу роковин падолистового повстаня на еміграції Тадій Кремповецький.³⁵⁾ Не менше остро осудило Демократичне Товариство сучасну собі шляхту за угнітане селянства в своїй відозві до повстанців-вояків селянського походження, виданій 12 вересня 1832 р.

„Бог — сказано в відозві — дав землю для всіх людей, щоб їх кормила своїми плодами, та передовсім для тих, що працюють; бо праця — се заслуга в Бога, а нероба, хочби йому всі люди кланяли ся, хочби в пишних палатах жив, хочби купав ся в розкошах, ніколи не сподобаєть ся Богу. Нероба є тягаром землі, негідним, щоб його носила, і лиш трудящий

³⁴⁾ Wiadomość o stowarzyszeniach emigracyjnych, Noworocznik Demokratyczny, Париж, 1842, ст. 133.

³⁵⁾ Pamiętniki Ignacego Domejki (1831—1838), Краків, 1908, ст. 134—135.

чоловік заслугує на хвалу в Бога і в людей. Ваші свояки, що то їх називають хлопами, були найбільш трудящі в Польщі. Бог вість від яких часів працювали ваші батьки над шматком землі, кривавим потом добували з неї нужденний кусень хліба; за те, що мали з неї бідний прожиток, відрабляли тяжку панщину, бо часто днів шість на тиждень, а часом навіть дванадцять (sic!), та й крім панщини мусіли відрабляти толоки, даремщини, приносити до двору збіжжя, каплуни і таке інше. За таку силу праці для панів, щож пани для хлопів зробили? Коли в панів син по батькові бере спадщину, хлопи за таку силу праці своїх батьків повинні були вже доси дістати в спадщині той шмат землі, що його обрабляють, і бути вільні від панщини. Справедливість жадала того від панів, але колиж вони були для хлопів справедливі? Отже не то що не віддали їм запрацьованої вже ними землі, але й у нічім не поліпшили їм долі“. На доказ того приводить ся довгий реєстр тягарів звязаних з панщиною: ріжнородні податки й шарварки, драчі на панів і на попів, правну безпомічність і батоги економів. „Одначе еше більше горе — кажить ся дальше в тій відозві — є у ваших братів на Литві, на Волині, на Поділї, на Україні. Там не можна ніяким правом перенести ся з села до села; там тобі не ожени ти ся, коли пан тобі не позволить, а коли він прикаже, хоч би тобі й не хотіло ся, женити ся мусиш... Там маєтки не на шнури, не на морги рахують, але на душі; і шмат землі разом з людьми, як з худобою один другому продає, або у карти програє“. До ще більшого закріпощеня селянина помагає собі пан, удержуючи його в темноті і кидаючи на поталу в тяжкій військовій службі. „Деж се — спитано в відозві — пани винайшли право, яке позваляє їм дармувати, а вас тільки засуджує на працю? Деж винайшли таку прокляту установу, щоб лежень їздив у берлині шестернею, щоб жив у пишній палаті, щоб мав позолочену мебіль, підчас коли хлібороб, трудячи ся, не має й деревляною ложкою взяти що до губи? — Бог хотів, щоб усі люди були рівні поміж собою та щоб вигіднійше жите було здобутком більшої праці. Відкиж теперішня ріжниця поміж людьми? Щож винен тому селянин, що не в палаті, не на мягкій постели уродив ся? Що винен, що мати, змордована працею, привела його на світ на солomé чи на твердій землі?“ Усунути панованє несправедливости було наміром тих, що кликали селян до повстаня. Та власне тому пани, зміркувавши, що воно буде з їх стратою, повели повстане на невдачу.

„В часі останнього бою — кажуть автори відозви — кричали ми на них, благали їх, заклинали, щоби спасали Польщу; говорили ми їм, що найпевнішим способом тут є признане вам належних прав. Не хотіли того вчинити, змаловажили наш голос і Польща впала. Тепер уже не до них відізьвемо ся, але до хлопів будемо промавлати. Коли пани не хотіли віддати вам те, що Богом для вас призначене, а ними загарбане, то ми тепер вам скажемо, що се ваш обовязок домагати ся того, що вам видерто і що вам по справедливості належить ся. Належить ся хлопам правом власности та земля, що її обраблюють; увільнені від панщини і інших панських служебностей могли б добре обраблювати землю і не будуть бідні. Належить ся їм освіта; треба, щоб уміли читати, писати, рахувати; треба, щоб знали, як обійти ся з зерном, з добутком, щоби з нього мати як найбільше пожитку. Належить ся їм крім того участь у постановлюваню законів; значить ся, треба, щоб вони вибирали таких, яким вповні вірять і щоб ті вибрані, зіхавши ся до Варшави, постановлювали такі закони, які хлопам догідні, та щоб не давали панам дальше угнітати їх“. На прикінєць кинено в відозві ще таку замітну гадку й про панів: „Їх потомки, освіченіші від них, споживаючи хліб, зароблений власною працею чи власним промислом, заживаючи приємностей, які праця і трудяще жите ведуть за собою, благословити муь тих, що спонукають батьків їх замінити пусті титули князя, графа, шляхтича на великий титул чоловіка...“³⁶⁾

На сю відозву, як на документ переконань Демократичного Товариства, покликувала ся Центральна Секція його при кожній нагоді, передовсім оборонюючи себе перед замітами недостаточного демократизму підношеними в 1835 р. зі сторони філіяльних секцій.³⁷⁾

З острійшими революційно-демократичними кличами в інтересі мужика против шляхти виступили дві секції Демократичного Товариства — одна, з назвою Умань, на острові Jersey в St. Heller, що ширила демократичні ідеї, а друга, називана Грудзьонж — на памятку вязнень пережитих у тій пруській кріпости — также в англійській місцевости Portsmouth, що

³⁶⁾ Noworocznik Dem., ст. 80—89.

³⁷⁾ Sekcja Centralna Tow. Dem. Polsk. do Ogólu tegoż Towarzystwa, Poitiers dnia . . . Września 1835, № 1090, у збірці автографованих у Pichot-a Pism Towarzystwa Demokratycznego w Paryżu (в бібліотеці ім. Дідушицьких у Львові під ч. 2597).

схиляла ся до комунізму й жадала передовсім скасування права власности, як незгідного з правом до житя, бо усвяченого рабівництвом і мордом. Обі ті секції, не погодивши ся з Централізацією, зложили ся на згаданий уже звязок Lud Polski. При помочи Тадея Кремповецького волиняк Станислав Ворцель розширив між членами того звязку крім доктрин Babeuf-a ще й якусь мішанину понять революційно-демократичних з ортодоксійно-католицькими, після французької рецепти Buchez-a. Заповідаючи Богданови Залеському пересилку свого соціального катехизму і розвідки про польську народність, Ворцель писав з Portsea 29 марта 1836 р.: „Нині лиш одно тобі скажу: ти зневірив ся в землю і схоронив ся в небі, коли я не стратив надій на людство і трібую небо спровадити на землю. Атжеж на се й зійшло слово спасеня до нас, атжеж сього мечем добувала Церква, а нині, коли шлях у части прочищено, мали би ми завагати ся в доведеню Христового слова до здійсненя тому, що ми нашою кровію оплатимо спасене будучих поколінь? Не можу я так дивити ся на річи, а видячи віру, як живу правду, не можу хотіти перемінити її на мертво слово. Благословенні убогі, нищих Бог призиває до себе, а отсе я станув поміж убогими і нищими, поміж мучениками Грудзьонжа, поміж народом, і разом з ним, в його імени голову Закони, заповідаю близьке панованє його й королівство“.³⁶⁾

Ідеї Молодої Польщі, котрої членам по упадку організації прийшло ся працювати в краю — як згадано вже — будьто під фірмою Демократичного Товариства, будьто в опертю о Lud Polski, виложені доволі всесторонно в шіснайцятьох числах часописи Rópnos, виданих у Парижи від 1 січня до 12 жовтня 1835 р. під редакцією Яна Чинського (примірник у бібліотеці ім. Оссолінських під ч. 65.162). Не знаходимо в тім органі Молодої Польщі повної програми, але зложити її можнаб на основі статей ріжнородного змісту, не випускаючи з під уваги й того, що перериваючи видавництво задля браку кавції, вимаганої новим прасовим законом, редакція заявила: „Мали ми приготовані докладні реферати про системи Babeuf-a, St. Simon-a, Fourier-a, Raspail-a для порівняня їх з поступованями наших земляків“.

У вступній статі 1 числа Rópnos-и ред. Чинський, застерігши ся против тиканя особистих справ і сплетень еміґрації, пише:

³⁶⁾ Noworocznik Dem., ст. 132; Józef Tretiak: Bohdan Zaleski na tułactwie (1831—1838), Краків, 1913, ст. 93—94.

„Наші братя стогнуть у неволи, в темноті, в нужді. Кнут царює над берегами Неви й Висли; кров, сльози, піт насичують землю, де повинна панувати свобода. Той стан, що противить ся природі і зневажає людське достоїнство, не може полишити ся. Мусить повалити ся варварська власть, що будує могутність на неволи й темноті. Повалить ся вона або силою внутрішньої революції або наслідком зовнішньої війни; або раби, приведені до одчаю, зломлять ярмо, або Захід Європи, затривожений поступом варварства, а збуджений новими заборами Росії, злучить сили, щоби присмирити велита Півночі. І в однім і в другім случаю на нас лежить важний обовязок. Коли московський деспотизм має впасти від внутрішнього справедливого бунту, ми досвідчені в революційнім ділі, знаходячи ся в огнищі європейської освіти, повинні пересилати нашим братям ті правди, які деспотизм закриває перед їх оком; вказувати способи, що творять велитенську силу народів, які рвуть пута; відкрити засади, що утревалюють вічне щастє освободжених. Коли панованє царів і боярів має пропасти у війні Заходу зі Сходом, чиж не повинні ми сполучити змаганя, щоб її прискіпити. Захід Європи не знає, що то цар, що то бояри, не знає московської системи, не відчуває, якою небезпекою загрожує йому варварство і бута петербурського кабінету. До нас належить виявити стан московських невільників, стан підбитих країв, відкрити збайдужнілим народам, яка будучина жде їх, коли позвольть укоронованим Калмукам безкарно забирати що-раз нові краї, мордувати що-раз нові народи. На тій дорозі ми хочемо працювати“.

Подібні гадки виражені в *Rópnos-i* (ч. 2), в статі: *Europe trzeba przedstawiać barbarzyństwo Rosyi nie Polski*.

„Нема — каже автор — народного свята, публичних зборів, де би не відкривано варварства, в яким доси грязла Польща... Знаємо найкращі спонуки бесідників, але кажемо, що нині коли більшість еміґрації знає виновників нашого упадку, коли Франція пізнала недолужність і промахи керманичів польської революції, повинні ми чужинцям представляти варварство Росії, не Польщі. Картина злочинів, яких на руськім народі допускають ся цар і бояри, обурить против наших ворогів народи Європи, пиха і могутність варварів затривожать приспаних... Поминаємо се, що в ніякій закутині землі нема стілько убийств, стілько мордів, підпалів, стілько розбишацьких ватаг, що в Росії, — тих неминучих наслідків пімсти і одчаю; котрий же край виказує стілько

бунтів, стільки боїв за свободу з наміром півня огидних кайданів.... Коли розходило ся про скасоване торгівлі чорними, благородні люди стоваришували ся, малярі, поети, бесідники представляли дикість білих, на публичних місцях, в льожах, в палатах парламентів розляг ся голос за знесенем неволі чорних. Неволь білих панує в Європі, а ми мовчимо. Тираном білих є ворог Польщі, а ми, замість представляти його злочини, представляємо Європі наші домашні спори“.

Виконуючи свою постанову обличуваня Росії перед Європою, Рóпос уже в 1 числі розпочинає друкувати ряд фейлетонів про декабристів п. з. Republikanie rosyjscy, подаючи в них урядовий рапорт слідчої комісії, виготовлений для царя 3 липня 1826 р. Поза тим історичним матеріалом в інших статях зібраний важнійший матеріал актуальний.

Zbrodnie ludu są skutkiem źle urzązonego społeczeństwa — твердить Рóпос (ч. 5), виписуючи такі слова в заголовку статі, що своїми гадками пригадує становище деяких нинішних кримінологів.

„На вид злочинця в кайданах в огиднім одягу — так починаєть ся статя — відвертаємо очи з погордою. Та чи зайшли ми коли-небудь до вязниць, чи старали ся зглубити, що нещасних приводить до злочину. На осуджених кидаємо каменем, не тямлячи, що ті переступники, ті злодії, палії, ті матері, що власні діти убивають — се нещасні жертви зле устроєної суспільности. Ми приглядали ся з близька злочинцям, пізнавали історію їх житя, досліджували їх ум і серце і переконали ся, що народ допускаєть ся злочинів з нужди й темноти. Злодії крадуть з потреби, пімста зоружує руку палія, крайна недоля і фальшивий стид роблять з матери убийницю власної дитини“.

З дальших мірковань у тій статі для нас буде найінтереснійше освітлене жіночого злочину.

„Дикі звірята боронять svojого плоду. Горе тому, хто зближив ся би до гнізда вовчиці, тигриці. А прецінь лучають ся женщины, що убивають власні діти, або відмавляючи материнської помочи, дають гинути новонародженим. Чиж серце женщины твердше ніж у гієни? Ні, то злі закони, то нужда, то пересуд придавлюють найпервіснійші почуваня, матір перемінюють на убийницю власного плоду. Пригляньмо ся ближе тим злочинцям, а переконаємо ся про правду того твердження. Кляса упосліджених селян ділить ся ще на господарів і наймитів.

Господар має хату і кавалок ґрунту на ужиток. Наймит то нещасливець, він не має ані захисту, ані пяди землі. То він працює, то він робить панщину, одержуючи тільки те в нагороді, що йому бідний господар виділить. Нуждар женити ся не може, бо якже удержав би жінку, чим вигодував би діти. Такіж нещасливі і дівки, послужниці господинь, і вони при кривавій праці не мають певного притулку. Отже нужда наймитам і дівкам не дозволяє входити в звязки подружя. А природа допоминаєть ся того, що їй по праву належить ся. Тайна любов заступає звязки вказані світськими й церковними законами. Невдовзі наступає вагітність. Бідна дівка, мучена фальшивим стидом, докорами совісти, виставлена на глузованє, обмови, є неповинною жертвою і Бога і людей. До краю затаює вагітність, а вкінци, коли зближаєть ся хвиля розв'язаня, втікає в самотні поля, в безлюдні ліси, там родить і дозволяє вмирати еству, в якого ціла будучина — на панщині. Відмавляючи материнської помочи, убиває дитя, яке колись мав би убити голод, угніт або батіг економа. Те убийство — єдиний спосіб ратунку для матери, що погорджена, відтручена нігде не знайшла би з дитиною притулку. В короткім часі знайдець ся мертве тіло дитини, сусіди замітили познаки вагітности і злогів. Війт громади ловить нещасну жертву, котра в підземних мурах спокутує злочин — наслідок нужди, пересуду і одчаю. Отсе історія убивань дїтий“.

Кінчить ся статя висновком: „Даром пани будують вязниці, ставлять позорні стовпи, шафоти. Де одні панують, другі служать, де одні розкошують, другі терплять, де одні користають з освіти, другі тонуть у темноті, там нужда, пімста, одчай, пересуд подадуть чоловікови головню, сокиру, меч. Уладьмо суспільність на засаді любови і братерської рівности так, щоб кождий при уміркованій праці мав свобідне удержанє, щоб нікому не збувало на конечних потребах, розширим освіту і старанне вихованє на всіх, а не побачимо на землі ані проступків, ані злочинів. Не буде треба ні тортур, ні катів. Бо Бог сотворив чоловіка добрим, чулим, товариським, тільки тиранія і несправедливість роблять його злим, похіпним до пімсти і жорстоким“.

Жіночій недоли Рóїнос (ч. 12) присвячує ще й окрему статю п. з. Kobiety, порівнюючи безталанність робітниць й селянки з розкошами дами з панського стану.

„Для багатой розпустниці усміхаєть ся світ, знайдуть ся для неї й поети і малярі і писателі. Для убогой робітницї голод, нужда, неволя, найстрашнійші терпіня фізичні і моральні. Гадаєте, що робітниця, якої працю пожирають нероби, єсть бодай панею свойого стида, що ті, котрі спутали їй руки, оставили волю її серцю? Де там, улягаючи власти пана або його заступника, падають жертвою їх розпусти. Цвіт, призначений для милого, для мужа, зривають розпустні дідичі, посесори, паничі, економи, писарі, карбові. Ті, що кодекси вміють на память, пригадують нам, що кримінальний закон карає за насильство, а ми покликуємо ся на факти, не на закони, і питаємо справедливих людей, чи дівчина на селі, яку нелюдський деспот може мордувати в імени домашної карности, яку може замучити панщиною-даремщиною — чи має вона спосіб уратувати невинність? Наші поети описують сільські весіля, бавлять панів картиною сватів з рушниками і скрипками; колиб знали, колиб відчували велич свойого призваня, представили би образ чесної, роботящої, релігійної дівчини, що паде жертвою безбожного тирана, який сміє носити імя христіянина“. Та не тільки з робітничого й селянського стану женщины — зауважуєть ся дальше — бувають жертвами злого устрою суспільности. „Кількож то в Польщи панночок, як то кажуть, з доброго дому, які остали ся без маєтку? Ті добре уроджені панни — то після нашої гадки найнещасливіші єства; відчувають вони, що шляхетство то фальшивий клейнод і що самі герби їсти не дадуть... Якже кінчать ті смутні жертви гордості батьків, яка замість навчити дітий гідної праці навчила їх геральдики? В монастирях загребують жите, в мурах церковної тюрми гине цвіт найбагороднійших почувань...“ Браком відповідного вихованя пояснюєть ся й більшість недібраних подружних звязків, яких булоб менше, колиб женщина мала в руках спосіб заробити на своє удержанє. Браком вихованя і нуждою пояснюєть ся й проституція: „По містах чи бачили ви ті доми розпусти і зледачілости, де нещасні за нікчемний гріш продають стид і непутящу розкіш? Чи гадаєте, що Бог сотворив їх инакше ніж інших людей; чи гадаєте, що позбавив їх почувань? Ні, то занедбане вихованє і крайна нужда втручують у пропасть нещасниці“. В освободженій Польщи зарадить ся лиху, допильнуєть ся вихованя, знищить ся пересуд. „Пропаде нужда, пропаде трівога про завтра, пропаде тиранія панів і економів, церковна

і подружна... Всі будуть працювати над ущасливленням усіх. Небо усміхнеться на вид мира на землі“.

Иншої болячки російського царства доторкається ся *Róinos* (ч. 15) в статі: *Żołnierze w Rosyi*. Зображує долю тих невольників, що „зле відживлювані, зле одягнені, биті, виставлені на дикість старшин, мордовані муштрою, походами і роботами неналежними до військової служби, в більшім числі умирають по шпиталях, в дорозі, під батогом, ніж на поли битви“. Справедливість одначе не позваляє поминути й одної хвилі в житю салдата, в якій він розкошує. Та хвиля є тоді, коли він стане постоем у невольника на селі. „Там він пан, а невольник його слуга. Він спить із жінкою мужика, мужик йому услугує, мужик мусить слухати його, бо до когож пішов би на скаргу в краю, де просьба є зухвальством, де скарга бунтом. Салдат на постою в мужика бенкетує з його жінкою, виїдає йому дріб, знущаєть ся над нужденним рабом, забуваючи, що в тій самій хвили може його жінка, його сім'я виставлена на такеж саме варварство. Деспотизм не тільки убиває тіло, деспотизм обдирає людські ества з почувань“. Арміями, зложеними з таких жовнірів, деспотична Росія завойовує народи, які ще не зазнали розкошів її мілітаризму. Поза тим є ті армії неначе карними інституціями в наслідок злої рекрутаційної процедури. „До дідича, до шляхтича, до пана приходить наказ, кілько має доставити душ. Його самоволи полишено вибір, він самовладно вказує жертви, аби тільки вказаний рекрут не мав менше вісімнадцяти літ, більше сорока. Та необмежена власть, полишена дідичеві, отвирає йому поле для заспокоєня пімсти, для насичення розпусти. Він приказує батькови, щоб опускав діти, мужеві, щоб покидав гарну жінку; він немічним батькам видає сина, єдину підпору, єдину потіху. День бранки в Росії є днем страшного суду; часто бачено, що назначений рекрут, відбираючи собі жите, волів смерть ніж службу“. З сеї сторони російський мілітаризм представляє першу позицію, на якій можнаб його поконати, не говорячи про інші. „В війні національної ненависти, — каже *Róinos* — в війні католицизму зі схизмою, в війні о те, хто має панувати на Півночі, Польща чи Росія, упадемо, сто раз упадемо. Але в справі о свободу, о визволенє польського і московського народа в ім'я любови й братерської рівности знайдемо прихильні душі в нутрі російської держави. Росія має в своїм лоні живла відродження; священики, нині раби, можуть стати ся апостолами свободи, коли

в ім'я моральної науки Христа подамо їм братню руку; московська шляхта, найнікчемніша на землі, котру царі б'ють киями, те тіло безвладне, без житя і без чести, може збудити в собі почуте достоїнства, коли будемо промавлати до нього в ім'я європейської цивілізації і національної хвали; по містах знайдемо світлих ремісників, що вміють відчутти свободу; а коли козаки, Стенка Разін і Пугачев, уміли перетягти на свою сторону невільників, Башкирів, Калмухів, чогож ми не докажемо, коли до бою покличе нас не егоїзм, не дурна гордість шляхти, не католицька нетерпимість, але любов свободи, любов людства". І на закінчене знову апострофа до всяких артистів, як у статі про жінщини. „А вам стид, вічна ганьба, вам, що обдаровані талантами вмієте вимовно писати, гарно малювати. Чому не голосите перед світом, не малюєте образу невільника, російського жовніра? Нехайби Європа знала тих нещасних лицарів, що — самі в ярмі — несуть ярмо людському родови. Чулі душі порушили ся на образ Негрів; чиж російський невільник не є тисяч раз нещасливіший? Негр має одного пана, російський жовнір підлягає надужиттям тисячі панів, від начального вождя до прапорщика. Негр має холод і воду, російський невільник мерзне на морозі і не має чим ogrіти задеревілих членів. Негр терпить сам, москаль в ярмі убиває навіть тих, що хотять розкути йому невільницькі кайдани. До пера, до пензля, малярі, поети! представляйте Європі варварський стан Росії!“

Покладаючи надії на те, що розширенем нових думок і освідомленем можна позискати для революційного руху в Росії не лиш закріпощене селянство, але й армію, Рóпнос числила ся і з тими чинниками пануючого в Росії ладу, які своїм впливом причинювали ся до удержування його, видячи в тім свій інтерес, дарма що той інтерес робив їх также тільки невільниками. Такими чинниками вважала Рóпнос духовенство і шляхту. Вияснити їм становище, яке вони займають у Росії, ролю, яку грають, злуду, якій при тім піддають ся — се було также задачею Рóпнос-и в стремліню до позискання нових прихильників.

В статі *Księża w Rosyi* звертаєть ся Рóпнос (ч. 14) до православного духовенства. „Духовенство в Росії — пише — є нині найсильнішою підпорою деспотизму. Бючи чолом перед престолом, в ім'я Бога каже невільникам падати на коліна перед царем. Але те понижене, в яким московське духовенство тепер знаходить ся, не давне. Попередники нинішних єпископів поді-

ляли власть із пануючими, вибирали царів, виганяли самозванців, уміли стати ся незалежними, визначили ся патріотизмом і гордістю“. Коротким переглядом історичних подій у минувшині підкріплюють ся тверджене про високе становище православного духовенства до половини XVII ст. і його пізнійший упадок. Порівнюючи духовенство Росії з духовенством Польщі, Рóгнос першому признає висшість у двох пунктах. „Наперед воно перевищило католиків любовію незалежности, бо знищило вплив Царгороду, коли инше остало ся прислужником Риму. Показало ся патріотичним, бо сотворило руську Церкву; спасало край у хвилях скрути, коли противно польське духовенство не має польського Костела, тільки Костел римський. Для того теж часто, для інтересу Риму, жертвувало добро краю, під папським впливом зривало трактати з Туреччиною, викликало на згубу краю війни із Швецією, засіяло і піддержувало релігійні ненависти в нутрі краю. Є се неуки, ослаблені на тілі й на души, грішники без любови вітчизни й людства, засліплені біготи, що кличуть: війна зі схизмою, війна з попами, нехай живе папська власть! Сполучіть цілу Европу й видайте війну московській народности, війну ненависти, а упадете. Коли цар, сполучивши в собі світську й духовну власть, оголосить, що віра, що Росія в небезпеці, коли вкаже на збурені церкви й помордованих попів, він відіпре диких наїздників, як відпер війська Наполеона, що замість нести свободу і освіту, переменявали московські святині на обозові стайні. В нових боях, що мають на цілі незалежність і рівність, будьмо патріотами і жовнірами свободи; заки земля станеть ся одним краєм, спільною вітчиною, заки одна віра огорне світ, сотворім незалежний польський Костел на засаді науки Христа, котрий обявив нам, що Бог є вітцем усіх, що всі є брата. Полюбім ворогів, москалям, що вбивають нас, несім спасенє. Воюймо не з підданими Росії, але з тиранами Росії. Стремім до братерської унії московської Церкви з польським Костелом, не на користь царя, не на користь папи, але на користь польського народа, на користь московського народа“.

Який там собі не був би й попутаний той історичний матеріал, що на нім побудувала Рóгнос доказ висшости московського духовенства над польським, треба признати висновкам, поробленим з того доказу, ясність.

Трохи инакше промовила Рóгнос (ч. 4) до польського духовенства в статі: *Czem są dziś księża, czem bydz powinni?*

„Аристократія для задержання переваги в цілі нехтованя народа у всіх часах уживала Бога за спільника своїх злочинів. Повзала перед священством, ділила ся з ним почестями і властю, щоби при помочи його свобідно ссати піт і кров невільників... Воно навзаєм, живучи в неробстві і достатках, в імя Бога вчило народ покори, веліло йому виректи ся розкоші світа, терпіти, віддати панови, що панське; осягло ціль; перемінило людей на підданих. Занимаючи перші місця в Річи Посполитій, багате на скарби, переможне впливом, не вміло сотворити національної віри. Підчинене римським єпископам учинило шляхту подвижником католицизму, виповіло війну ріжновірцям і невірним, завело домашні незгоди; топчучи грецькі віроісповіданя, відіпхнуло від Польщі хоробрий народ України, спричинило і піддержувало війни зі Швецією, словом Польщу, яка мала панувати на Півночі і на Сході, виключностю, нетерпимостю погубило. Царі, начальники грецької Церкви, загарбавши польське королівство, подали на час руку католицькому духовенству. Примирили ся з папою, покликали до сенату вісьмох єпископів, визначили їм шістьдесятитисячні платні і зараз по храмах божих розлягло ся: *Domine, salvum fac imperatorem Nicolaum...* Нині їх начальник папа, кат італійських держав, союзник царя, кидає на нас клятву за те, що ми хотіли скинути огидне ярмо неволі... Нехай нам ніхто не закидає, що виказуючи похибки і злочини минувшини, несемо меч духовенству. Вказуючи на лекольну дорогу, яку в імя Бога вибрали, хочемо їм показати нові обовязки, нову будучину; апостолів темноти і неволі хочемо перетворити на вірних учеників Христа, на апостолів любови, братерської рівности. Із прислужників деспотизму й аристократії хочемо поробити трибунів народа, з невільників Риму незалежних Поляків, з убийників людського роду визвольників його“. Одначе не до цілого польського духовенства відносить ся з тими намірами *Rópnos*. „Аристократія пропала на все для Бога, вітчини і народа: вона кинула ся до стіп царя в часі боротьби за рівність, покине вітчину і віру, перейде на сторону царя, буде повзати перед чужоземними божками. Коли числимо на співділанє духовенства, то числимо на духовенство низше. На тих священників порозкиданих по селах, що бувають ближшими свідками нужди і неволі селян, тих священників, у котрих навіть надужитя походять із убожества і темноти“. Оправдуючи низше духовенство убожеством, темнотою, а навіть неволею, в які пхнула його духовна аристократія, *Rópnos*

силкуєть ся показати низшому духовенству його інтерес у розриві з начальством і в звязку з поневоленім народом. Як у народа, так і в низшого духовенства однакове горе. „Але пробі, священники! — пише Рóпнос — то від вас самих залежить знищенє того страшного стану Польщі; ви самі можете невільницьке, тюремне, гробове жите перемінити на дні свободи і хвали. Схочете, повалить ся тиранія. Народ є такий могучий, що може потрясти основами землі; ви в нього найблизші, наймогутнійші провідники. В імя Бога справедливости, вітця всіх, піднесіть прапор бунту і спасеня, на звалищах егоїзму побудуєте святі жертвенники братерської рівности. Незалежні будьте учителями народа, голосіть закованим, що Бог сотворив їх вільними, тим, що з голоду мруть, викажіть, що Творець призначив плоди землі не для жмінки панів, але для всіх. Огорненим темнотою оживіть мисли, піднесіть дух. Ваш голос буде голосом Бога, ваші слова попливуть як роса, як дрібний дощ на зела, як краплі на трави. Оживлені світлом правди повстануть, як лев, завмерлі маси. За вашою справою земля прибере новий вид, станеть ся Царством небесним!“

До духовенства звернена теж статя Рóпносу (ч. 7): *Car podnieca niepawiaści religijne, my je zacierać powinni.*

На вість про намір російської власти в Варшаві перемінити один католицький костел на православну церкву Рóпнос перестерігає польське духовенство, щоб воно з того не брало приводу до викликування обуреня католиків на православних, бо се булоб тільки на користь царської політики, яка умисне стремить до посіяня релігійної ненависти між російськими підданими. „Обурюють ся — каже врешті Рóпнос — католики нині, коли цар викидає їх священників, нищить їх костели. Не рахують сил, поривають за оружє, або з обнаженими грудьми біжать против наїжених багнетів. Бунтуючи ся против релігійної тиранії царя, нехайже собі витолкують бунт українського народа, коли вони самі були тиранами, коли бурили їх церкви грецькі, коли з козацьких святинь викидали їх священників“. Та не хочачи в кінци відвернути від себе розжалених земляків, Рóпнос трібує дальшим міркованєм помирити їх обуренє з любовію ближнього. „Ламлячи ярмо Миколи, не хочемо тиранію царя перемінювати на тиранію папи; топчучи престол петербурського абсолютизму, не хочемо будувати престола для пересудів, що служачи зарозумілости одної секти, кидають клятву на совісти й голосять, що нема спасеня поза римським

Костелом. Дванайцять мільонів різновірців дадуть ся забити за вітчину і вільність, але горе тим, що з папською булею в руці хотіли би виклинати їх, осуджувати, зневажувати. Царі взяли за засаду: діли й пануй; наша річ — лучити, щоби знищити їх пановане... В ім'я Бога, що є Любовію, подайте руку братам різного віросповідання, за слідом унії грецького й римського костела йдїть до загального релігійного братерства, згуртуйте в одно огнище всіх, що в Бога справедливости вірять; на тій одній дорозі запевнюючи тріумф релігії й філософії, зломите власть, яка виперла ся неба, яка є пеклом на землі!“

Вкінці зовсім не маловажним, майже необхідно кінечним для Рóџнос-и є втягненє шляхти в боротьбу з деспотизмом, котрого найвірнійшими союзниками, отже рівнож своїми найбільшими ворогами, вважає тільки духовну і світську аристократію. Рóџнос (ч. 1) пише: *Szlachta zyska na rewolucyi*. Шляхта представляєть ся в порівнаню з аристократією так само упослідженою, як низше духовенство в порівнаню з гієрархією. В своїм скрутнім матеріяльнім положеню шляхтич визискує хлопів; невільник царя стаєть ся царем селян. „Революція має на ціли щастє всіх. Кождий мешканець мати-ме право до вигідного житя; отже і шляхтич, коли схоче бути Поляком, чоловіком, братом, буде щасливий на сій землі“. Бо що стратить на обширі маєтків, те сторицею нагородить йому добре загосподарованє, промисл і освіта.

Принципіяльність свого відношеня як до шляхти так і до хлопа в найдразливішій для обох справі посіданя землі Рóџнос (ч. 6) вияснює в статі: *Półśrodki, półreformy nie ustalą szczęścia ludu!* „Будучий устрій Польщі основуємо на засадах споконвічної справедливости. Віддаємо ужиток землі робітним не для того, що колись шляхта, правом сильнішого, перемінила хлопів на невільників, не для того, що господар десятилітною працею заплатив десять моргів ґрунту і хату, але для того, що Бог сотворив усіх людей нагими, що Бог нікому не продав, не дарував землі, і що той сам Бог не видідичив нікого, тай що добродійний Отець усіх плоди землі для всіх призначив“. Полемічне зачепленє аргументовань відозви Демократичного Товариства з 1832 р., повтаряних часто, тут очевидне.

Відріжняючи кінцевий стан, до якого стреміти має революція, від переходового стану, Рóџнос (ч. 8) у статі: *Stan przejścia i ostateczne urządzenie społeczności* каже: „Загальна свобода!

Се останній пункт наших стремлінь. Рівність, демократичні форми — то середник постійного удержання її“. Та щоб дійти до демократичного стану свободи, треба знищити перепони. „Особливо ми Поляки, — каже Рóгнос — щоб ми могли нашу вітчизну уладити на засадах релігійної, політичної, цивільної і суспільної рівності, мусимо передовсім зломити чуже ярмо, відіпхнути зовнішних ворогів, потоптати шляхетські привилеї, знищити релігійні пересуди, словом мусимо повалити зовнішній і внутрішній угніт народа. Та доба боротьби із внутрішніми і зовнішніми ворогами є в нас переходовим станом“. Та доба не може бути добою уживаня; то доба жертв і посвяченя. „Що-йно на землі облитій кровію, застеленій трупами, знищеній военним пожаром, заясніє молодому поколіню свобода. Для нас могила слави, внутрішня розкіш послуженя вітчизні і людству; для менших братів наших тріумф і овочі побіди. До того високого посвяченя не веде панщина замінена на чинш, або подарований морг ґрунту; до того посвяченя провадить виображене справедливости божої, любов вітчизни, ненависть тиранії, любов братерської рівности, любов людства, найвисші почуваня“.

В статі: *Gdzie szukać funduszu na koszta wojenne i na uposażenie pogrążonych w nędzy w czasie walki o niepodległość?* відповідає Рóгнос (ч. 16): „В тих, що мають за богато, а не в тих, що не мають нічого... Той, що кровію і сльозами польського народа шумить по петербурських сальонах, не повинен на нашій землі знайти фонд на розкіш і розпусту. Що в нього надмірне, те ми повинні ужити на освободжене краю і на вивіноване тих, що мають за мало. Величезні скарби знаходять ся в руках польських вельмож, але вони нічим у порівнаню з великими маєтками, які знаходять ся по містах. Сам Бердичів, де є столиця північно-східної торгівлі, посідає достаточні богатства на покритє военных коштів, на вивіноване тих, що є в найбільшій потребі“. Вірячи твердо в побіду, вірячи, що противники, „як бігу сонця не вспіють задержати, так не зможуть спинити науки демократа Христа, котрий наказав любов ближнього і заповів загальне братерство“. Рóгнос вкінци пояснює в чотирох пунктах плян своєї акції. Ті пункти дословно такі:

1) Наш плян не знеохочує нікого більше, як хіба 3000 мешканців, міліонових вельмож, які ніколи не будуть щиро прихильні революційним змінам; одначе й на них не тратимо

надії, їм теж, коли не стануть на дорозі до узискання свободи, полишаємо стільки, кілько треба на приличне удержане.

2) Дідичам чи властителям, які посідають менше ніж 100.000 чистого маетки, не тільки нічого не забираємо, але увільнюємо їх від усіх данин, тягарів, відсотків і винагороджуємо кожду пядь землі, кожду жертву складану в натурі.

3) Не надаємо по моргови ґрунту 30 хлопам на 100, що є недостаточне навіть для 30 обдарованих, але вивіновуємо цілий польський народ, т. є потрібних по селах, потрібних по містах.

4) В тім пляні приймаємо за засаду незалежність получену з визволенем і щастем цілого польського народа. Єдине се услівє, яке зробить нас гідними представниками новійшої цивілізації, яке наш край поставить на чолі Славянщини на чолі північно-східних народів.

В иншій вступній статі Рóінос (ч. 3) виражає переконанє, що Польща стане на чолі славянських народів на случай європейської війни свободи з абсолютизмом. То її призванє, до якого здійсненя має допомогти Франція. „Франція потрібує невеликих напружень на поконанє Святого Союзу: в короткім часі закінчить боротьбу, коли приверне Германію, Італію, Польщу, Угорщину, Чехію. Французські війська можуть затримати ся, завісивши подібні хоругви у Відни і в Берліні. Визволені народи, польський, угорський, чеський, сполучать ся з російськими невільниками і без чужої помочи переменяють варварське панованє царів і боярів на славянську республіку“.

В тих мріях про будучину, залежну від побід Франції, крім упадку Росії передвижуєть ся, як бачимо, поражене Відня і Берліна, більше Відня ніж Берліна. Грозить ся Австрії не лиш утратою земель давної польської держави, що в польських революціонерів само собою зрозуміле, але і відпаденем Угорщини та Чехії, при чім визначну ролю мала би відіграти Галичина. Сказано се в статі Рóіносу (ч. 7): *Przeznaczenie Galicyi*. „Австрія нині удержує рівновагу, мир в Європі. Відповідно до того, як їй грозити-ме небезпека зі сторони ростучої свободи або заборчого деспотизму, перехилить ся вона або на сторону Московщини против Заходу, або на сторону Заходу против Московщини. Одначе є одна сила, яка нещасне ваганє може перервати, яка той непевний вибір може вчинити певним на користь справи. Тою силою є воля народів, підчинених австрійському скиптрови. Ту волю, те почутє гідности може збудити

Галичина; вона може дати почин до привернення Польщі, до спасеня Європи. Щоб се велике призначенє сповнила, треба їй тільки пізнаня своєї фізичної і моральної могутости... Відповідно до обставин вона повинна спасти або погубити Австрію. Коли Австрія, лякаючи ся переваги Росії вйде в систему уліпшень, поступу, тоді визволена Галичина, піднімаючи прапор незалежної Польщі і свободи народа, порушить маси від Карпат до Двини, від Балтика до Дніпра, і воскресивши вітчину, заслонить Австрію перед варварством Півночі. Коли, противно, Австрія, лякаючи ся понять свободи, кинець ся на лоно Московщини, найсвятійшою повинністю Галичини получити ся з усіми неприятелями Австрії, щоб їй завдати смертний удар, щоб їй зготовити гріб. Тоді получать ся незалежна Угорщина, незалежна Чехія, Семигород, Хорватія, Дальматія і інші славянські племена, щоб вичеркнути з карти Европи державу, яка лучить ся з азійськими ордами для закріпощеня людства“.

Виставлена тут можливість славянського політичного руху в Австрії стане значно замітнійша, коли пригадаємо собі те, що довідали ся про той рух австрійські власти з протоколів довгих карно-судових слідств, ведених до 1844 р. Ото показало ся з них, що вже в роках 1835—1839 потворили ся в Пресбурзі, Відни і Празі славянські звязки, які зразу мали займатися фільольогією і письменством, але невдовзі набрали політичної закраски. Звязок у Пресбурзі, до якого належали переважно протестантські студенти теології, мав головою Гурбана і стремів, мабуть за приводом емісаріїв з Росії, до сполученя всіх Славян під російським протекторатом. Кружки у Відни і в Празі були республіканського духа і бажали сполученя всіх Славян в одній федеративній республіці по взору Сполучених Держав північної Америки. Всі славянські племена мали творити окремі незалежні держави з власними правительствами у своїх столицях, але з центральним правительством у Відни, як у городі, довкруги якого колись мешкали самі Славяни.³⁹⁾

Як із одної сторони дуже замітним мусить бути факт, що Рінос уже в 1835 р. числить на славянський політичний рух в Австрії, який в тім самім році що-йно організуєть ся, так із другої сторони виразно представляєть ся схожість рівночасних стремлінь у польських революціонерів на еміграції

³⁹⁾ Moriz Freiher v. Sala: Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, Відень, 1867, ст. 97.

і в Славян в Австрії — тих стремлінь, яких метою утворене славянської республіки. Та схожість може й не показала би випадкова, коли би прослідити докладнійше діяльність верховода Молодої Польщі, Лелевеля, котрий вже 1831/2 р. з Народного Постійного Комітету вислав і на Угорщину відозви.⁴⁰⁾

Давши вираз бажанню Молодої Польщі поставити демократичну Польщу на початковій становищі серед славянських народів, Ріпос не виповіла ся в тім напрямі докладнійше. Не сказала ясно, ані як уявляє собі державний лад у демократичній Польщі, ані що має означати бажане для тої Польщі початкове становище серед славянських народів.

Про політичний устрій демократичної польської держави довідуємо ся з устава Молодої Польщі, прийнятого в жовтні 1834 р. Жадано демократичної республіки. В ній всі власті і уряди мали би бути виборні. Законодавче тіло мало би бути одно, як і один народ. Воно мало би видавати закони і творити інституції. Однак остаточно прийняте їх чи відкинене залежало би від народа, згуртованого в своїх громадах, що рішав би більшістю голосів. Основою народного життя признавало ся би всевладність (*wszewładztwo*). Єдиним всевладником був би загал народа; єдиним управителем народа закон, єдиним законодавцем воля народа. Підставами народного ладу були би свобода, рівність і братерство. Із загальних засад свободи і рівності впливали би вже особиста свобода, незалежність громад, свобода віроісповідань, необмежена свобода друку і навчання, свобода стоваришень, свобода торгівлі і промислу, свобода політична, запевнене добробиту і власности для найбіднійшої і начисленійшої класи населення, скасоване всіх привилеїв, усталене системи прогресивного оподаткованя від доходів, злишних по заспокоєнню узнаних потреб, узагальнене одностайного вихованя і елементарних наук, узагальнене знайомости прав і обовязків чоловіка.⁴¹⁾

З поглядом на той устав і програмові статі Ріпос-и справедливо замітив Шпотанський, що з них віє не лиш республіканізмом і комунізмом, але й космополітизмом. Схиливши ся до космополітизму, Молода Польща при своїх стремліннях до відбудови польської держави, не могла, розумієть ся, думати

⁴⁰⁾ Noworocznik Demokratyczny, Париж, 1842, ст. 118.

⁴¹⁾ Stanisław Szpotanski: Konarszczyzna (Przygotowania powstania w Polsce w 1835—1839 roku), Краків, без року виданя, ст. 37.

ані про етнографічну Польщу, ані про національні потреби народів історичної Польщі. В ній вона хотіла бачити лиш громади на поодиноких територіях і говорила тільки про свободу громад. Одначе взявши ся до практичної роботи на українських територіях у східній Галичині, на Волині, Поділї і в Київщині, мусіла певно скоро зміркувати, що принципу національності їй не усунути безслідно. Там ізза нього виринали вже спори в тих революційних організаціях, на яких емісаріям Молодої Польщі відразу прийшло ся оперти.

Вже у Зв'язку Приятелів Народа, що вийшов у східній Галичині 1833 р. з ослабленої організації карбонаріїв, не було довго згоди що-до устрою польської республіки. Одні — каже мемуарист — хотіли федерації незалежних провінцій історичної Польщі з окремими власними управами, а спільним центральним правительством; інші хотіли одноцільної республіки з одним центральним правительством. По довгих спорах ухвалено згодити ся на федеративну республіку. На скільки в тих спорах і остаточній згоді виявляли ся національні мотиви, не переказано нам виразно. Але самі вже аргументи, виведені *pro* і *contra*, промавляють за тим, що національний інтерес грав там немало важну роль. Прихильники федерації, промавляючи за незалежністю провінцій, стояли за нею тому, бо „в таким устрою кожда провінція надавала би собі закони більш відповідні і пригожі для своїх потреб“; противники того підносили, що „при сцентралізованім устрою республіки поодинокі провінції не відчужують ся від себе так, як се можливе при устрою федеративнім“.⁴²⁾ Хто не добачить тут перших побоювань сепаратизму, якому найлегше було тоді виплисти хочби вже з релігійних ріжниць між Поляками і Українцями? До освідомлення тих ріжниць провадив мимовільно вже й сам Зв'язок Приятелів Народа, устроюючи по своїх секціях формальні дискусії на теми з польської історії, про національні річи й памятки, про розширене польської мови, а витиснене чужої, передовсім німецької, з приватного уживання і зі школи, як шкідливої для національного розвитку.⁴³⁾

⁴²⁾ Związki narodowe w Galicyi (Z pamiętników śp. Henryka Bogdańskiego), Dodatek literacki do „Kurjera Lwowskiego“, 1888, ч. 48—49; Józef Krajewski: Tajne związki polityczne w Galicyi (od r. 1833 do r. 1841), Львів, 1903, ст. 21—22, де одначе слід побоювання перед сепаратизмом затертий.

⁴³⁾ Związki narodowe w Galicyi, *op. cit.*, ст. 48; Sala: *op. cit.*, ст. 77.

Виразнійше, ніж у Зв'язку Приятелів Народу, зазначили ся національні стремління і ріжницї в тій організації польських революціонерів, що повстала вже під безпосереднім впливом Молодої Польщі, зглядно емісаріїв її, висланих 1834/5 р. наперед до Кракова, а потім дальше на Схід. Тою організацією було Товаришене Польського Народу, засноване співробітником Ройнос-и, Шимоном Конарським, по даному йому порученю: „сполучити в одну організацію всі тайні політичні звязки з демократичними засадами, які стремлять до відзискання незалежности Польщі, і розширити ту організацію по цілім просторі земель Річи Посполитої, а рівночасно подбати, щоби подібні організації, на тих самих політичних і суспільних засадах, заведено по всіх славянських землях“. До Товаришеня справді пристали зараз інші давнійші звязки, одним з перших Зв'язок Приятелів Народу.⁴⁴⁾ Чи він то вніс у нове Товаришене національний фермент, се меншої ваги. Факт, що у Товаришеню знайшло ся, як і в давнійших революційних організаціях, багато гр.-кат. молодежи, яка по вислову Сев. Гощинського була для революційної пропаганди „ліпша від католицької“.⁴⁵⁾ Збуджений в тім самім часі національний рух серед тих галицьких Українців, що стояли поза революційними кружками, не позволяв уже і многим польонофілам, батькам ополяченого Руського Собору з 1848 р., посувати ся за далеко в національнім самовідреченю. От вони то й зажадали змін в уставі Товаришеня для унагляднення в нїм української народности; зажадали в 1836 р. передовсім зміни назви організації, предкладаючи назву: Товаришене Польського і Руського Народу. Коли їм того не зроблено, згуртували ся в окремім Руськім Колі,⁴⁶⁾ згуртували ся в однім звязку, не ворожим для Товаришеня і верховодів його на еміграції, але і незгіднім із ним у національних поглядах, а схильнім, правдоподобно, більше до федеративного устрою польських провінцій в будучій республіці,

⁴⁴⁾ Krajewski, op. cit., ст. 43—44; Szpotański: op. cit., ст. 44—45.

⁴⁵⁾ Кирило Студинський: Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846, Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. LXXX і LXXXII; Krajewski: op. cit., ст. 84; Zygmunt Wasilewski: Seweryn Goszczyński w Galicyi. (Nieznane pamiętniki, listy i utwory 1832—1842), Львів, 1902, ст. 112.

⁴⁶⁾ Krajewski: op. cit., ст. 85; Sala: op. cit., ст. 98; моя статя п. з. Чорна книга, Діло, 1912, ч. 134.

який запевнював би незалежним українським провінціям їх національний характер.

Руське Коло, працюючи для революції паралельно зі Стіваришенем в дусі Молодої Польщі скрізь там, де і Стіваришене, отже простираючи в якійсь мірі свої впливи й на російську Україну, додавало до ідей Молодої Польщі, ширених Стіваришенем, ще й розчин національної ідеї, що в дальшій послідовности потягало за собою жаданя федеративної республіки замість одноцільної. І мабуть не лиш тим одним ріжнило ся Руське Коло від Стіваришеня. Зложене в більшости з осіб, що мали стати „учителями народа“, т. є священниками, воно не могло легковажити привязаня народа до Церкви. Не легковажила його, правда, й Молода Польща. Одначе вона в своїм органі, *Rópnos*-и (ч. 2), в статі *Potter*-а п. з. *System Jezusa*, мало-що з тої системи лишала. Коли *Potter* осуджував ту систему за внесене роздвоєня між духове і фізичне жите чоловіка, яким „ангелів з людей поробити не встигло ся“, а „вчинено насильство кардинальним законам природи“ (подружні звязки тільки толеруючи, а дівичу чистість приймаючи за найвисшу чесноту), то редакція *Rópnos*-и додала від себе лиш таке застережене: „Ми... заявляємо, що з християнізму приймаємо любов, посвячене і братерство; відкидаємо покору; не вирікаємо ся дочасної свободи. Найсильніше протестуючи против виключности, против католицької нетерпимости, чи то в боротьбі чи в часі остаточного уладженя суспільности, не угнемо коліна перед божеством касти або секти. Наша честь для правдивого Бога, Вітця всіх, під котрого добродійною опікою сполучать ся для спільного щастя, дочасного і вічного, всі віроісповіданя, всі народи“. Із статей *Rópnos*-и про католицьке і православне духовенство вже знаємо, що вона закидувала католицьким священникам у минувшині укріплюване римського Костела замість будованя національного. Як думала Молода Польща про потребу національного Костела для нових часів і що в ній хотіла лишити з католицизму, *Rópnos* се сказала. Та треба було щось більше сказати, коли вже й радикальнійші громади, Умань і Грудзьонж, у звязку з собою схиляли ся за приводом Ворцеля до звязуваня своїх доктрин з ортодоксійно-католицьким навчанем, що не остало ся без впливу й на Стіваришене Польського Народу, котре приймаючи за гасло „Грудзьонж“, певно принімало теж його спеціальні погляди на приватну власність (як на слід рабівництва!) і на значіне релігії народа в революційній пропа-

ганді між ним.⁴⁷⁾ Для тих українських членів Стоваришеня, що мали опісля згуртувати ся в Руськім Колі, як і для тих Поляків із духовного стану, яким випадало працювати серед релігійного народу, зв'язане революційних думок з християнськими було потрібніше, ніж для кого іншого. Не даром до найпопулярніших публікацій того часу належать усякі заграничні публікації революційного змісту з релігійною закраскою. Не даром на таких публікаціях взорували ся автори революційних відозв Стоваришеня. Вони певно шукали способу, як би заслонити себе перед закидом безбожності зі сторони народу і противників. Потверджене того знаходить ся в меморіалі Гощинського, написанім для Централізації Демократичного Товариства в 1838 р. на основі довголітної обсервації революційної пропаганди в Галичині, переважно східній. „Коли наш народ не в цілости католицький, — писав Гощинський — то майже в цілости християнський. Діяльна політична організація була би дуже неполітична, колиб виявляла погорду для християнзму або легковажене його. Закид безбожності може мати в нашого народа ще дуже велику вагу, може бути грізним оружєм против демократів у руках противників. Для притуплення того оружя, без прихилень себе до католицизму, бачу одну раду: пускати між польський народ, а головно між духовенство гадку, про національно-польський Костел, який приймив би богослуженє на рідній мові, признав авторитет у справах релігії загалови духовенства, установлював духовну власть дорогою виборів, завів духовні конгреси, устроєні демократично, для остаточного рішення справ релігії і польського Костела, одним словом утворив духовенство в повній гармонії із зовнішню залежністю і внутрішнім всевладництвом цілого народа.“⁴⁸⁾ Так писав Гощинський — той сам Гощинський, котрий, приймивши в 1835 р. програму Молодої Польщі, найбільше з емісаріями її потрудив ся до 1838 р. над підчиненєм їй ріжнородних революційних кружків у Галичині.⁴⁹⁾ Його пересторога замітна. Його проєкт національного Костела, що був уже ранше в думках Молодої Польщі, дістав

⁴⁷⁾ Моя статя: Чорна книга, Діло, 1912, ч. 132, де зізнаєм Українця о. Миколи Гординського зазначений зв'язок Стоваришеня з громадою Грудзювонж, у чім була би также вказівка на зв'язок Молодої Польщі з тою громадою, який вже Шпотанський (op. cit., ст. 44) припускав, не могучи ствердити.

⁴⁸⁾ Wasilewski: op. cit., ст. 132—133.

⁴⁹⁾ Idem, ст. 24—26; Szpotanski: op. cit., ст. 45—46.

нове умотивоване. Демократичне Товариство повинно було з гадками Гоцинського числити ся, коли вже два роки ранше, при усталеню тексту маніфесту, мало багато клопоту наслідком замітів не лиш космополітизму, але й нерелігійности, які сь як так мусіло узгляднювати.⁵⁰⁾

Цілу групу важних — як бачимо — питань, бо славянського, національного і релігійного, на які орган Молодої Польщі, схиляючи ся до космополітизму і деїзму, відповідав лиш обиняками, прийшло ся емісаріям її застати вже в Галичині як питання невідхильні. Під впливом місцевих обставин, під впливом поглядів місцевих революційних організацій, з яких Молода Польща формувала свої кадри, приходило ся їй, а так само Демократичному Товариству, в порішеню тих питань жертвувати чимало із принципіальности власних поглядів. Найбільше мало зискати на тім порішене релігійного і славянського питання. Одначе стало ся се вже завдяки ще иншим чинникам.

V.

Помисл національного Костела, по признаню Гоцинського, мав бути не тільки уступкою вимаганням галицьких обставин (католицизмови); був він і маневром у боротьбі з противниками, якими для організацій польських демократів являли ся інші польські організації. До уступок самим вимаганням місцевих обставин польські демократи не булиб скорі, як показало ся в конфлікті Товаришєня Польського Народу з українською групою членів. Коли одначе приходило ся ставати до боротьби за впливи на народ із такими революційними організаціями чи кружками, що легко могли знайти ся в сітях аристократичного сторонництва претендента до польської корони, кн. Адама Чарториського, тоді польські демократи розумнійшали. Так було як раз у Галичині, де за впливи на народ бороли ся з собою передовсім різні польські сторонництва.⁵¹⁾

Впливам Товаришєня Польського Народу, а так само й Демократичного Товариства, в Галичині почали загрозувати особливо сильно впливи тих еміграційних організацій, що під покришкою релігійности виступали уміркованійше против шляхти і аристократії та в краю старали ся знайти прихильників.

⁵⁰⁾ Józef Tretiak: Bohdan Zaleski na tułactwie 1831—1838, Краків, 1913, ст. 178—197.

⁵¹⁾ Idem, ст. 59.

Вже вплив Міцкевича на Галичан став непожаданий для демократії від того часу, як він у листі до Лелевеля 1832 р. заявив ся за потребою надати польським стремлінням релігійний характер, основуючи його на католицизмі.⁵²⁾ Популярність імені поета була би вже дуже сильним аргументом за такою гадкою, колиб не було сильніших. Сам Міцкевич мав тоді вже таку повагу, як ціла якась організація, коли група Галичан до нього звертала ся в пошукуванню політичної орієнтації, наслідком чого був його лист *Do przyjaciół galicyjskich z tendencjami obrony* дідичів перед претенсіями і напастями демократів.⁵³⁾ Та значно більше впливу обіцювало мати засноване Міцкевичем і його найближшими приятелями Товариство Зєдинених Братів, що стануло вже не на ґрунті євангельсько-революційних ідей Міцкевичевих *Książ narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, чи написаних у тім самім дусі *Paroles d'un croyant* Француза Lamennais, але на ґрунті католицизму, т. є примиреня з головою римського костела, против котрого дуже остро виступали демократи за кинене клятви на недавнє повстанє.

Акт заснованя Товариства Зєдинених Братів такий характеристичний для нового релігійного руху, що заслуґує на пізнанє його в цілости. Ось він:

„Во імя Отця і Сина і Святого Духа. І пізнасте правду і правда освободить вас.

„На честь і славу Пресвятої Трійці, на спасенє наших душ, на удержанє і визволенє нашої бідної Вітчизни, щоб ціла, вільна і незалежна могла явно служити Господеви, ми християни, Поляки римо-католицького віроісповіданя, віддаючи ся під особлившу опіку Пресвятої Богородиці, уповаючи на слова Її Божого Сина: „Того, що прийде до мене, не відкину“ (Ів. гл. VI, 37); „Просіть і буде вам дане, шукайте і знайдете“ (Мат. гл. VII, 7); „Шукайте-ж наперед Царства Божого і Справедливости Його, а се все додасть ся вам (Мат. гл. VI, 33); „Ото є заповідь моя, щоб ви так себе полюбили, як я вас полюбив. Більшої від тої любови ніхто не має, тільки хто душу свою положить за приятелів своїх“ (Ів. гл. XV, 12—13); „По правді вам кажу, коли чого будете просити у Вітця в імя мое, дасть вам“ (Ів. гл. XVI, 23); „Теж сказав я вам, щоб мали ви мир в мені. На світі будете мати угніти, але уповайте, я-ж побідив світ“ (Ів.

⁵²⁾ Idem, ст. 30.

⁵³⁾ Idem, ст. 59; А. Міцкевич: Лист до галицьких приятелів. Переклав і пояснив Ів. Франко. Львів, 1903.

гл. XVI, 33); „Не оставлю вас сиротами, прийду до вас“ (Ів. гл. XV); „Чувайте і моліть ся, щоб не вийшли ви у спокусу“ (Мат. гл. XXVI, 41); „Де двох чи трех зібрало ся в ім'я мое, там я посеред них“ (Мат. гл. XVIII, 20); — отже в ім'я святе Господа нашого Ісуса Христа, котрий видить щирість наших мислий, просячи в нього благословенства й опіки, в покорі серця й по умиснім відправленю святої сповіди в тім наміреню, лучимо ся у звязок під назвою Зєдинених Братів. Молити ся що днини за себе, вітчину і ближніх, за приятелів і ворогів; Господні заповіді словами і ділами виконувати; прикладом своїх земляків до того заохочувати і на тій дорозі спільним зусилем удержувати себе ми як найміцнійше принимаємо ся й постановляємо. Діяло ся в Парижи, року Божого тисяч вісімсот трийцятого четвертого, девятнадцятого грудня, в день св. мученика Немезія“.

Коли в Міцкевичевих Księg-ax релігійний тон був приголомшуваний гордощами польського патріота, що Польщу уявляв собі як Христа народів замученого для відкуплення їх, то в акті Товариства Зєдинених Братів той релігійний тон підняв ся високо по корою і тим духом любови, що замість осуджувати й поборювати зло у других велів осудити й побороти його наперед у себе, велів від себе розпочати улїпшенє світа.⁵⁴⁾ В поетичній уяві Богдана Залеського, одного з перших членів Товариства Зєдинених Братів, Польща представила ся вже не як Христос, не як жертва принесена Богу за гріхи людства, але як Магдалина, що спокутує власні гріхи (Duch od stepu). Той погляд на минуле Польщі Третяк уважає реальнішим і приписує його переважно демократизмови Залеського.⁵⁵⁾ Зовсім справедливо, бо й демократи справді реальніше понимали причини упадку Польщі, видячи їх у прогрішеннях аристократії. Одначе до виведеня грішної Польщі в роли покутниці Магдалини — я гадаю — привів Залеського в 1836 р. той християнський дух покори, що опанував Товариство Зєдинених Братів.

Для взаїмного заохочуваня себе ревнійші члени Товариства замешкали спільно в домику Богдана Янського, котрий мав стати ся гніздом трохи пізнійшої Конгрегації Воскресеня Господнього vulgo Змартвихвстанців. Домик Янського був для

⁵⁴⁾ Tretiak: op. cit., ст. 72—74.

⁵⁵⁾ Idem, ст. 166—167.

Зєдинених Братів місцем спільних релігійних практик і молитов, місцем розважань над поправою житя і власного і польського народа. Поручаючи розпочинати поправу від себе, Янський в липни 1835 р. виложив дальші задачі Братів. Мали вони стреміти до того, щоб еміґрація й народ стали ся взором християнського житя у всіх своїх мислях, словах і ділах. Мали трудити ся для осягнення тої ціли не лиш на еміґрації, але й після повороту з чужини, дома. Мали дома працювати над релігійним відродженєм народа, просвітою і економічним подвиґненєм його, а виступати против самолюбної аристократії і фальшивої демократії, против фальшивої філософії і безбожного індустріалізму. З тих задач випливала й нова задача: впливанє на поправу письменства, від якого характер народа у великій мірі залежний.⁵⁶⁾ У звязку з тою новою задачею виринула згодом серед Зєдинених Братів гадка заснованя Братства ім. св. Станислава, яке зайнялось би перекладом найріжнородніших книжок релігійного змісту в ціли ширеня їх серед польської суспільности.⁵⁷⁾ Та не лиш одну польську суспільність мали на увазі Зєдинені Брати при своїх починах. Справедливо прикладає Третяк більше ваги до факту, що задуми Янського вибігали поза границі Польщі — в Славянщину.⁵⁸⁾ На доказ того приводить передані кс. Смоліковським записки Янського з 10 грудня 1835 р., де читаєть ся:

„1. Сей світ марний. Живем для Царства Небесного. Спасєне через Христа. 2. Нині початок якоїсь нової, загальної поправи. Нове резвинєне християнізму. 3. Славянські народи приносять для тої збірної праці свої свіжі, могутні сили. Але: а) злий дух хоче ужити їх для своїх цілий, через Миколу; б) в їх практичнім житю є племінні, налогові хиби; в) бунтівницький, революційний дух рознузданої свободи, гордої філософії може їх погубити. Тим то повинність: спровадити їх до єдности віри католицького Костела і приготувити до виповнення Закона Христового в новім розвинєню його. Над тим ціла праця. Орудієм тої праці Польща з повсюдним трудом християнства“.

⁵⁶⁾ X. Smolikowski: *Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, т. I, Краків, 1892, ст. 73.

⁵⁷⁾ *Idem*, т. II, ст. 83—84.

⁵⁸⁾ Tretiak: *op. cit.*, ст. 79—80, 270.

Як бачимо, поставлене релігійної і славянської справи в Товаристві Зєдинених Братів зовсім инше, ніж у революціонерів-демократів. Замість пропаганди національної Церкви висунена пропаганда католицизму; замість релігійного чинника як способу до прискінення революції в зовнішнім устрою людства поставлений католицизм як ціль, якої осягнене повинноб зазначити ся революцією у внутрішнім житю народів, моральним відродженєм їх, що далоб їм силу відперти всякі наступи ворога. Тому що ворожими наступами Миколи I найбільш загрожені Славяни, на них передовсім повинна би звернути ся увага. Так зі стремлінь до духового відродження людства в католицизмі видобута славянська ідея — зовсім инакша, ніж на початку XIX ст. у помислах російського офіцера Броневського чи польського письменника Сташіца, що Славянщиною загадували скріпляти російську державу;⁵⁹⁾ зовсім теж инакше, ніж у всяких революціонерів у Росії чи на еміграції, що Славянщиною хотіли поборювати царизм.

І Польщі серед Славянщини визначена Товариством Зєдинених Братів уже инша роля: не та, що в польських революціонерів-демократів або і в *Księgach* самого Міцкевича; не передова роля апостола свободи, але скромнійша — агента католицької Церкви. Приняте тої ролі для Польщі у Товаристві Зєдинених Братів тим замітнійше, що не бракло в нїм членів, яким зразу хотіло ся бачити Польщу таки на більш почеснім становищі серед Славян. За почином Богдана Залеського на початку 1835 р. заснували вони навіть окреме Польське Товариство Любителів Славянщини, оживлене тою — як їм здавало ся — загальною гадкою Поляків, що „Польща є серцем Славянщини“ й від давна все будила схороване славянське тіло до життя і руху, за що належить ся їй передове становище тим більше, коли від визволення Польщі залежне визволенє цілої Славянщини.⁶⁰⁾

Мірою нового руху з кличами католицизму і славянства може бути се, що на нїм зараз рішило оперти ся аристократичне сторонництво кн. Чарториського в цілі ударемнюваня пропаганди революціонерів-демократів. Під впливом нового руху воно почало шукати сильнійших звязків з папою; кн. Чарториський почав принагідно виголошувати дуже католицькі

⁵⁹⁾ Josef Perwolf: Die slavisch-orientalische Frage. Praha, 1878, ст. 87—90, 102.

⁶⁰⁾ Tretiak: op. cit., ст. 78—79.

бесіди; рівночасно-ж почала появляти ся часопись, яка прийнявши назву *Młoda Polska*, недвозначно виявляла, що в імя католицизму звертаєть ся против революціонерів з організації Молодої Польщі.⁶¹⁾ *Furor imitationis*, що в устах аристократів означав помисли польської демократії взоровані на помислах Франції, зустрів ся з „еміграційною манією католицизму“, як новий рух охрестив сам редактор католицької *Młodo-oj Polsk-i*, чим зрадив ся, що особисто на власне видавництво дивив ся як на підприємство.⁶²⁾ Острійша боротьба противників мала наступити там, де передовсім ходило о здобуване впливів — на землях давної Польщі. Там і знайшов новий католицький рух підмогу в місцевих обставинах. Не без підстави туди-ж — у Галичину, на Волинь, на Поділе і в Київщину — звертали ся Зєдинені Брати і їх одномишленники за грішми на всякі видатки й одержували більші суми — від Івановських, Понятовських і ин. з російської України,⁶³⁾ від гр. Уруського на *Młody Polsk-y* з Галичини.⁶⁴⁾ В тім ділі головним посередником між емігрантами і краєм крім Богдана Залеського був його свояк Йосиф Залеський, що мав село під Києвом і лишив там жінку і родину, з котрими удержував тісні звязки.⁶⁵⁾

Як на російській Україні, так і в Галичині улягали впливам нового руху головно поміщики з тих самих причин, що і члени сторонництва кн. Чарториського на еміграції. Католицький рух противділав рухови польських яacobinів. Від явних погроз заможнійшій шляхті не здержували ся й уміркованійші члени Демократичного Товариства. „Хочемо — сказано в його маніфесті з 25 цвітня 1836 р. — тішити ся надією, що дуже значна часть польської шляхти, оживлена почуваннями чистого патріотизму і справедливости, навчена занадто сумним досвідом, пійде за голосом розуму і серця і на посмертнім престолі вітчизни зложить жертву нового рода. Одначе, колиб конечна зміна суспільного ладу і безпосередна незалежність країни не могли обійти ся і без наглих потрясень та насильного усуненя ставляних перепон, колиб народ, мовчки вижидаючи до того часу опам'ятаня, сам мусів бути судею минувшини, местником заподіяної йому кривди і виконавцем невідкличних вироків

⁶¹⁾ *Idem*, ст. 301—302.

⁶²⁾ *Idem*, ст. 32, 301.

⁶³⁾ *Idem*, ст. 282—283, 290.

⁶⁴⁾ *Idem*, ст. 300.

⁶⁵⁾ *Idem*, ст. 54—56.

часу, то й тоді ще пролита братня кров спаде лиш на голови тих, що в завзяту власний егоїзм поставили висше спільного щастя і визволення вітчизни⁶⁶⁾ Не так обережно й делікатно говорили інші. Йосиф Залеський з негодованем оповідав приятелеви в тім самім часі про знаного їм обом Адольфа — припускаю, що Тетмаєра,⁶⁷⁾ котрий галицьким мужикам голосив: „Шляхту треба вирізати, бо инакше не будете вільними й панами власности, яка вам належить ся.“⁶⁸⁾ В Галичині було таких більше. Згуртовані у звязку Вільних Галичан у Перемишли, вони — світські інтелігенти й духовні особи — прийняли клич: „аристократію в пень!“⁶⁹⁾ Зрозуміле, чому з католицьким сторонництвом, яке осуджувало подібні кличі революціонерів, мусила симпатизувати шляхта й підпирати його. Одначе не менше зрозумілим повинно бути й те, що і найчервонійші революціонери, на скільки вони розумно брали ся до діла, мусли глядати опертя о шляхту, ховати протишляхетські кличі до кишені й примирювали ся з ідеями не власного хову, навіть із ідеєю католицизму.

Більшого пошанованя релігії, а также й національно-патріотичних почувань вимагала від дійств і космополітів з демократичних організацій вкінці і може найбільше та обставина, що у здобуванню ширших кругів для революційних ідей приходило ся їм уживати помочи жіноцтва. Вже в організації Карбонаріїв був окремий звязок женщин, якого обовязком було не лиш збиране фондів і приєднуванє селянства, але й ширене любви вітчизни з пожертвованем для неї.⁷⁰⁾ Подібний звязок, названий Товариством Сестер, був помислом Молодої Польщі, що покликала його до праці у Стоваришеню Польського Народу вже в Галичині. Устроювало ся для Товариства Сестер підготовні виклади з польської історії і літератури; пояснювало ся ціли революційної пропаганди. „Панни — каже Богданський — з напруженою увагою і цікавостю слухали викладів про національність, про несправедливу ріжницю й перевагу одної верстви народа над другою, про шкідливість упередженя висшости з уродження і стану, про достоїнство женщини, яке полягає на

⁶⁶⁾ Idem, ст. 179.

⁶⁷⁾ Wasilewski: op. cit., ст. 16.

⁶⁸⁾ Tretiak: op. cit., ст. 181.

⁶⁹⁾ Krajewski: op. cit., ст. 71.

⁷⁰⁾ Związki narodowe w Galicyi (Z pamiętników śp. Henryka Bogdańskiego), op. cit., ч. 45.

моральності і сповнюванню домашніх обов'язків, про наганність вимислів у одягах, уборах і наслідованню чужоземщини, словом про все, що жінчину могло би піднести національно, морально, відповідно до її жіночого призначення і підготувати до цілий Стоваришеня, а чого вони в домашнім життю від подруг і знакомих не чули".⁷¹⁾ Про се, що такий сам жіночий зв'язок був утворений для цілий революційно-демократичної пропаганди, таке на російській Україні, та що він там мав зовсім виразну патріотично-релігійну ціху, знаємо ще докладнійше.

VI.

На російській Україні сїйба ідей Молодої Польщі (зглядно Стоваришеня Польського Народу), приспособлених до місцевих обставин, припала Шимонові Конарському. Там його діяльність почала ся в осени 1835 р., бо вже в вересни того року російські власти звертали на неї увагу поліції.⁷²⁾

Щоби згідно з порученем своєї організації сполучити для спільної праці всі сили, передовсім готові вже кружки, Конарський обїздив Поділе, Волинь і Київщину, бував по шляхетських дворах, вишукував молодіж, глядав зіткнення з найріжнороднішими верствами населеня. Так попав ся і в Бердичів, на великий ярмарковий зїзд народа, де дав перший почин ширшій конспіраційній роботі, полишаючи ся провідником у нїй. В Бердичеві, чи в иншій ярмарковій місті зійшов ся з українськими „балагулами“, з тою шляхетською молодіжю, що віддаючи ся гулящому життю і п'янству, позувала рівночасно на якихсь конспіраторів, а мала дуже багато спільного з трохи пізнішими „мочемордами“.⁷³⁾ Втаємничене в конспірацію вожда балагулів Антона Шашкевича мало фатальні наслідки для неї, бо коли вкінци Конарського весною 1838 р. увязнено, найбільше обтяжив його і инших конспіраторів своїми зізнаннями Шашкевич.⁷⁴⁾

Та заки наступило увязнене Конарського, конспіраційна робота поступала так живо, що під кінець 1837 р. брало в нїй участь уже 300 осіб, із яких кожда зобовязала ся поставити на хвилю повстаня 10 людей, разом 3000 войовників.⁷⁵⁾ Завдячу-

⁷¹⁾ Krajewski: op. cit., ст. 77—78; Józefczyk: op. cit., ст. 32.

⁷²⁾ Szpotański: op. cit., ст. 56.

⁷³⁾ Моє: З житя і творчости Тараса Шевченка, Львів, 1914, в статі: Тоаст за українську республіку, ст. 44.

⁷⁴⁾ L. N.: Pamiętnik więźnia stanu (1835—1849), Львів, 1876, ст. 142.

⁷⁵⁾ Szpotański: op. cit., ст. 65.

вало ся той успіх щасливому помислови дідича Родзєвича, котрий для відвернення поліційної уваги від своєї хати і від частих зносин Конарського зі шляхтою, завів у себе, в Лисовій на Волині, фабрику бричок і повозів, за якими ніби то приїздили покупні з близших і дальших околиць.⁷⁶⁾

На основі постанов з онуфрейського ярмарку в Бердичеві конспіратори зайняли ся: одні — пропагандою революційно-демократичних засад серед шляхти при помочи письм і відозв та освідомлюванем мужицтва при помочи відповідної часописи і поучувань; другі — безпосередними приготованями повстаня, т. є організацією військових відділів, збиранем оружя, навязуванем зносин з російською армією, робленем стратегічних плянів.

Першу частину праці вложено передовсім на жінчини, на окремо зорганізований Зв'язок Жіноцтва. Для нього самими жінчинами начеркнена була й програма, яка при ціхах релігійности має й виразні сліди впливів Конарського.

Першими головними задачами Зв'язку Жіноцтва признано: удержати народність, будити духа пожегтованя, ширити освіту, поправляти обичаї, робучий народ перетворити на синів вітчизни.

Вимагаючи національної освіти, виповіджено війну чужоземщині. Постановлено впливати на учителів, щоби по школах викладали свої предмети по польськи, замість по московськи. Порішено зайняти ся закладанем приватних польських шкіл і домашнім вихованем дітей; скуповувати книжки, „які моглиб заціпити засади свободи“ і закладати бібліотеки.

Національний театр признано найвірнійшим, неначе живим образом обичаїв і духа батьків. Тому постановлено зайняти ся ним. Мало ся порозумівати з управами театрів і артистами; вручуючи їм грошеві жертви зі складок, мало ся зобовязувати їх, щоби бодай кілька разів у році давали вказані їм штуки національного характеру.

Дальше виражено віру в висше призоване Польщі та пояснено, що для неї з того випливає обовязок праці на користь людства. Пригадує воно Міцкевичів помисл. Одначе маніфест Польського Народу лунає в вислові: „Нехай всякий виречеть

⁷⁶⁾ L. N.: op. cit., ст. 116—117.

ся всего, що противить ся законови природи, а дальше щастю других“.

Освідомлюване мужицтва — сказано в програмі — повинно полягати на вияснюваню, що їх бит буде поліпшений наділенем землі на власність, поменшенем публичних податків і опікою закона однакового для всіх, але що все те настане аж у вільній Польщі, бо російське правительство на ніщо не згодить ся.

Жидів постановлено зрівнати з іншими горожанами вільної Польщі під умовою, що розпочнуть чесне жите.

Против аристократів виступлено так, як в Рóінос-и. Осуджено привязуване значіня до історичности імен, осуджено привилеї, якими вельможі відгородили ся від народа. Костюшко і Вашингтон — сказано — не мали ані історичних імен ані привилеїв, тому й були приятелями людства.

Принявши гадку, що належить поборювати погляд, будь то би народ не міг обійти ся без короля, постановлено виказувати нещастя, що їх монархи стягли на людство, та злочини, яких допустили ся. Сказано вкінці: „Ширім засади республіканства, що найвисша власть народа остаєть ся при нїм і що тільки той закон є обовязковим законом, який випливає з загальної волї народа“.⁷⁷⁾

Програма Зв'язку Жіноцтва не остала ся на папери. Жіноцтво випереджувало, як каже мемуарист, своїх мужів і братів у конспірованю. Само з дітьми заняло ся видаванем письм для народа, переписуючи їх в численних примірниках, заки можна було зачати старати ся о тайну друкарню. Ширено брошури і часописи, яких Конарський раз-у-раз домагав ся від Лелевеля. Щоб лекше позискати для себе прихильність народа, зближувано ся до нього при всякій праці. Панї й панночки брали ся до найпростїйших робіт: до доеня коров, викидання гною, до робіт на гумні і в поли поруч мужиків і їх жінок. Деякі навіть заправляли ся в стріляню з рушницї і в їзді на кони.⁷⁸⁾

А тим часом і Конарський не дармував з товаришами. Що три місяці скликував з'їзди головнїйших конспіраторів, на яких складано звіти з того, що зроблено, і ухвалювано, що належить дальше зробити. Весною 1837 р. були навязані зносини з офіцерами в Києві, Одесі і Вильні.⁷⁹⁾

⁷⁷⁾ Szpotański: op. cit., ст. 60—62.

⁷⁸⁾ L. N.: op. cit., ст. 119; Szpotański: op. cit., ст. 59.

⁷⁹⁾ L. N.: op. cit., ст. 122; Szpotański: op. cit., ст. 63.

Так булоб конспіраційне діло поступало ще довго наперед, колиб нараз агенти кн. Чарториського не почали зивати ся по терені ділань Конарського — в части з цілею прослідження його роботи, а більше, щоб у ріжних польських вельмож видобути фонди на акцію аристократів. Се друге пригадало й Конарському намір Молодої Польщі роздобути для себе більший фонд серед місцевої аристократії дорогою насильної реквізиції. В тій ціли почав обмірковувати наїзд на палату Браницьких у Білій Церкві, де мали бути більші скарби в готівці. Навіть вибрав ся туди на реконесанс із двома військовими інжинірами, що мали зняти пляни місцевости. Та саме в хвили, коли вони в роли подорожних, що інтересують ся околицею, зближали ся до палати, пані Браницька, придививши ся одному з них, скрикнула: „Конарський!“ Пізнала його, мавши певно нераз нагоду бачити його сильветки, якими аристократи заосмотрювали себе в обережности перед польським якобіном.⁸⁰⁾

Така подія не могла минути ся без більшого розголосу. Подвоїла чуйність поліції, якій вкінци удало ся заскочити Конарського невдовзі потім у Вильні, куди він виїхав у справі закупна тайної друкарні для потреб конспірації.

Більш голосною від білоцерківської події мусіла бути катастрофа, що зазначила ся прилюдним страченіем Конарського у Вильні в лютім 1839 р.⁸¹⁾ і масовими увязненнями конспіраторів на Волині, Поділї і в Київщині.⁸²⁾

І не лиш на російській Україні вязнено людий. То була тільки одна з пяти дільниць давної Річи Посполитої, обнятих працею Молодої Польщі. Повно увязнень було і в інших дільницях; повно в Познанщині і в Галичині. Навіть у таких містах поза польсько-українськими землями як у Дорпаті чи Москві, де тільки була на університетах польська молодіж, не обійшло ся без поліційних трусів, слідств і засудів. В полуднево-західних сторонах Росії захопили вони й найглухійші міста на провінції. Наслідком викритя в Києві на університеті конспіраційного кружка Гордона переслухувано і вязнено гімназистів у Немирові лиш по тій причині, що між ними був молодший брат

⁸⁰⁾ Idem, ст. 124—125.

⁸¹⁾ Докладний опис подав Л. Семінський в Noworoczник-u Demokratyczn-im, Париж, 1842, ст. 211—234, в статі: Pobyt na Litwie i ostatnie chwile Szymona Konarskiego.

⁸²⁾ L. N.: op. cit., ст. 142; Szpotański: op. cit., ст. 80—84.

Гордона, ученик II класи.⁸³⁾ Так то хто навіть не чув ранше про якісь конспірації, довідувався про них нехотя, зацікавлювався ними, діставав бачне око й чуйне ухо на нові, хочби й найслабші прояви конспіраційного руху. А на нові прояви не треба було довго ждати.

В тім самім часі Централізація Демократичного Товариства глядала як найчисленніших зв'язків з краєм. Маніфест її з 1836 р. під впливом уміркованіших членів і противних сторонництв уже в части спустив з острого тону ранших революційних принципів, примирив з Централізацією багато непримирених.⁸⁴⁾ Діяльність Молодої Польщі, ведена Конарським і іншими емісаріями у добрій згоді з Централізацією, підготувала ґрунт і для неї. Вона не довго оставала безчинною по катастрофі, якою було і для неї викрите Конарщини.

Ледви в Росії поліційна метушня почала втихомирювати ся, ледви минуло три роки вязнень і слідств, уже конспіраційний рух піднявся на ново. Крім Централізації Демократичного Товариства засилювався його знову Лелевель, котрий, користаючи з хвилі реформ у Демократичнім Товаристві, як і з намірів кн. Чарториського оживити аристократичне сторонництво на основі католицизму, з різних гуртків острійшого темпераменту і з недобитків Молодої Польщі утворив нову організацію — Зєдинєнє.⁸⁵⁾ У тім Зєдинєнє мали знайти ся не всі політичні сторонництва, але зі всіх сторонництв тільки ті особи, що за народ хотіли стати до боротьби з державами і шляхтою. В уставі Зєдинєня з 1838 р. сказано: „Визволенє Польщі полягає на революції. Революція має на цілі незалежність Польщі в границях Річи Посполитої перед першим поділом, скасованє привилеїв, основанє правительства і цілого суспільного ладу на демократичних засадах, т. є на основі суверенности народа, братства, рівности і свободи. Першим здійсненєм тих засад буде еманципація селянства, безумовне наділенє його землею, яку посідає, свобода віри і заведенє загального національного вихованя“.⁸⁶⁾

Хоч Лелевель, ненавидячи аристократичне сторонництво, до Централізації Демократичного Товариства відносив ся не

⁸³⁾ Отривки із записокъ Автонома Акимовича Солтановскаго, *op. cit.*, кн. V, ст. 238.

⁸⁴⁾ Tretiak: *op. cit.*, ст. 178—197; Szpotański: *op. cit.*, ст. 65—66.

⁸⁵⁾ Noworocznik Demokratyczny, Париж, 1842, ст. 126—129.

⁸⁶⁾ Sala: *op. cit.*, ст. 105—106.

ворожо, а тільки з легковаженем за його готовість до примирення зі шляхтою, то не вважаючи на те, радикальніші агенти Централізації дивили ся на Лелевеля як на авторитет. Надто-ж мав він за собою підготовну працю Молодої Польщі. Завдяки тому вдалось йому опанувати огнище нового руху в Варшаві, а потім в Познані, де вже від 1839 р. був комітет Централізації, перемінений в 1844 р. на Головний Комітет для всіх дільниць давньої Польщі. З одним з найдіяльнійших і найвпливовіших діячів познанського комітету, Едвардом Дембовським, пізнішим емісарієм для Галичини, Лелевель оставав у безпосереднім звязку.⁸⁷⁾

З ідеями, що їх ширили емісарії познанського Комітету, можна познайомити ся докладно, читаючи суспільно-політичні публікації, видавані в Познані майже без перепон завдяки більшій свободі друку, яка зі зміною в системі правительств наступила в 1840 р. по смерті Фридриха Вільгельма III. Польська публіцистика в Познані явно ширила комуністичні думки, до яких схильовала ся передше Молода Польща, а яких Демократичне Товариство не принимало. Споры, які ізза тих думок вели ся на еміграції, голосною луною відбивали ся в Познанщині, а познанський *Rok* друкував розвідки про *St. Simon*-а і *Fourier*-а. Дембовський заявляв ся горячо за скасованем приватної власности в *Tygodnik-u Literack-im*. Крім комунізму був ширений радикалізм у поступованю з ворогами. Дембовський не знав тих вагань, які проявили ся в маніфесті Демократичного Товариства при означеню відношеня до шляхти. В *Dziennik-u Domow-im* і *Tygodnik-u Literack-im*, в оповіданях Дембовського на тему відношеня народу до шляхти скрізь виповідала ся сильна, майже наївна віра в народ. „Чеснота і що раз більше її тільки між народом“. Героїв зраджували і видавали в руки властий пани і графи; співчуте знаходило ся тільки під сільською стріхою. Коли емісарій оповідає мужикови про недалеку хвилю нового суспільного ладу, коли „народ не буде терпіти, бо не буде панів ані хлопів, тільки люди“ і всі житимуть у любови, то і на мужикове питанє, що мало би стати ся з панами, він має готову відповідь: „Згинуть ті, що не схотять бути людьми й будуть ставити свій шляхетський клейнод висше чоловіцтва, а котрі схотять любити всіх, як братів,

⁸⁷⁾ *Idem*, ст. 103—110; M. Stecka: Edward Dembowski, Львів, 1911, ст. 21.

будуть люблені і отворить ся їм цілий новий світ чеснот і почувань, якого не знають нині“.

Всі згадані писання Дембовського появили ся в 1843—1844 рр. Погляди Дембовського були зовсім схожі з засадами його свояка Генрика Каменського, проголошеними в *Katechizm-i demokratyczn-im* (Париж, 1844) і в *Prawd-ach żywotn-ich*, виданих під іменем Правдовського (Брукселя, 1844). У списі книжок, поручуваних Централізацією до ширеня, мали вони знайти ся тільки для того, що виступити против автора Централізація бояла ся. Одначе вже й ранше в Варшаві був кружок людей, що з Дембовським і Каменським ширив нові ідеї з цілію підготовки революції на весну 1844 р., на сам час приїзду царя Миколи I до Варшави. Зібрав ся той кружок коло *Przegląd-u Naukow-ogo*, що його за власні гроші Дембовський почав видавати в 1842 р., заповнюючи майже половину квартального тому своїми статями, між якими звертали на себе увагу передовсім філософічні, писані під сильним впливом Гегля, але і зі значним відхиленем від Геглевих кінцевих висновків про бит і закони розвитку бити. Запал, з яким кружок принимав нові ідеї, приніс йому назву ентузіястів. Гадка Дембовського, що філософія будучини прийме за живло світа не тільки Геглеву мисль, але й додасть до неї ще почуванє і творчість, бо мисль уявлена без почуваня і творчости булаб тільки мумією мисли, мертвим тілом, — та гадка для кружка була не лиш оригінальна; вона була й запальна. Коли припустити, що революційні ідеї вже в тім кружку мали ту комуністичну закраску, яку дістали невдовзі по тім у Познані, то визнанє Нарцизи Жміховської може послужити для характеристики настрою, викликаного в ентузіястів новими ідеями — філософічними і революційними. „Я вірила — пише Жміховська — що історію дасть ся уложити в найкращу поему; аби лиш перед терпінем не подати ся, то щастє виграєть ся; аби лиш на смерть іти сміло, то жите здобудеть ся; аби лиш виректи ся всего, то все відзискаєть ся... Що там ми, що там щастє чи горе, що там чоловік — маленький листок на великім дереві світа, — нема чоловіка, є тільки люди і людство, віра і Бог“. Так тоді певно думав і Дембовський; так думаючи, певно вже тоді жертував себе за ідею.⁸⁸⁾

Такий чоловік мусів бути страшний для противника. Він, зидеалізований В. Подем „*Emisaryusz*“, що викликав повстанє 1846 р.,

⁸⁸⁾ Stecka: op. cit., ст. 6—16, 20—21.

Б. Т. Трентовському представив ся як другий Яків Шеля, котрий гасив огонь повстаня шляхетською кровію.⁸⁹⁾ Кличі його не були нові. Чуло ся їх уже в Польщі й ранше, з уст голосних революціонерів з кінця XVIII ст.⁹⁰⁾ і деяких повстанців з 1830 р., потім від демократичних Адольфів, що лякали Йосифа Залеського, і від Вільних Галичан, які втихомирили ся по 1838 р., згубивши ся в Молодій Сарматії до 1840 р., або в галицьких в'язницях.⁹¹⁾ І чуло ся не раз не одно, одначе все те не мало за собою тої сили завзятя, що у Дембовського. Не даром брав він „останні свячення“ від творця Зединеня, Лелевеля.⁹²⁾

Остаючи під впливами Лелевеля, проводиря Молодої Польщі і Зединеня, познанський Комітет демократів не міг руководити ся іншими думками, ніж ті, що їх виложила Рóпос. Одначе й побічні впливи католицької пропаганди з еміграції вкупі з краєвими обставинами заставляли числити ся з собою. Тут у великій пригоді став прихильникам Лелевеля той виключно евангельський демократизм, що його ширив Людвік Круліковський видаваною в Парижі (1842—1846) *Polsk-ою Chrystusow-ою*.

Будучи співредактором *Zjednoczenia*, одного з органів сторонництва з тою-ж самою назвою, Круліковський власне видавництво заосмотрив епіграфом: „Стараймо ся передо всім о Царство Боже і його Справедливість на польській землі, а будемо мати Вітчину цілу й незалежну, свобідну для всіх, багату на невичерпані роскоші і так вічну, як само людство“. У виложеню способів, якими належить послугувати ся в цілі виконання тої задачі, Круліковський мало в чім відступив від Рóпос-и. Він тільки з огляду на евангельські основи демократизму старав ся бути послéдовнішим від редактора Рóпос-и, Чинського, з яким для того й полемізував, допустивши його в своїм видавництві до слова в справі устрою людської громади. Була то полеміка ізза дрібниць. Але вона важна для нас, як доказ, що різниці між Чинським і Круліковським були саме тільки в дрібницях.

⁸⁹⁾ *Ojczyzniaк: Wizerunki duszy narodowej z końca ostatniego szesnastolecia*, Париж, 1847, ст. 251.

⁹⁰⁾ *Моє: З життя і творчости Тараса Шевченка*, Львів, 1914, в статі: Шевченко в польській революційній притчї, ст. 64—67.

⁹¹⁾ *Krajewski: op. cit.*, ст. 62, 70, 76, 96.

⁹²⁾ *Sala: op. cit.*, ст. 109.

Сполучивши найріжнородніші системи релігійного містицизму та присвоївши собі при тім багато думок із писань А. Цешковського, Круліковський найосновніші свої думки виповів у перших двох зшитках *Polsk-и Chrystusow-oї* (1842 і 1843).

Щоб устроїти Польщу на засадах Христового евангелія, треба усунути з неї всі ті нехристиянські засади, на яких вона до останньої хвилі опирала ся. Се вихідна думка Круліковського. І тому каже він: „Проч із Польщею будованою і устроюваною після хвилевих людських пожадань і помислів, а не після споконвічних і незмінних засад евангельської правди і справедливости, які Христос узяв за основу для своєї загальної й вічної Церкви! Проч із Польщею царською, кайзеровою, королівською, папською, шляхетською, міщанською і зцентралізованою тільки в одній касті упривилейованих спасителів! Проч із Польщею без Бога й управлюваною не по божому! Проч із усяким панованем чоловіка над чоловіком!“ (ст. 7—8).

Єдиним законом Христової Польщі повинен бути Закон Божий, т. є закон любови, бо християнський Бог є Любовію (239). Без узнання того Бога, без наказаного ним братства, без справедливости нема щастя на землі, нема стійности людської громади, нема й не може бути загальної католицької Церкви. „А хто говорить про католицьку Церкву, коли він тільки не брехун і не обманець, то тим самим говорить про загальне братство. Бо першим знаменем Христової Церкви є взаїмна, братська, евангельська любов“. Без неї між людьми панують лиш неправди і злочини, що ведуть до загуби. „Навіть цілі народи єдино тим грішать, відступають від Бога і приводять загладу на себе, що між собою і в своїх взаєминах з іншими народами не шанують і не держать братства. А навіть найбільша могутність величезних держав може удержати ся тільки загальним братством... Тож проч із тими фарисеями, письменниками і священиками, які в імя віри, правди, свободи, єдности, ладу і любови вітчизни вміють усе висміяти, викпити, зганити і осудити з єдиним винятком того, що між нами усвячує фальш і прогіхи, що підносить неправду над чесноту, чим може удержати ся ще нестерта з нас пліснь старого поганського світа, і що під покришкою практичности, спасеня вітчизни і суспільного добра утверджує загально практиковане нині

„панованє брата над братом“ (ст. 238). Християнізм їх то хрещене поганство.

„Споконвічне поганство названо християнізмом, щоб його тим способом освятити і дати йому безпеченство, якого без ніякого насильства можуть заживати тільки одна правда, справедливість і братство“ (ст. 289). В такім хрещенім поганстві Церква не має духа, бо вигнано з неї Любов, яка все оживляє. Як одиниця без любови не є чоловіком, не є „сином Божим“, але „товариною в людській подобі або ходячим трупом“ (ст. 239), так ціле людство без Божого слова є „неначе цвинтар, повен трупів і грабарів“ (ст. 254). Апостоли там „німі“, бо не хотять сміливо голосити того, чого Христос казав навчати; вони „глухі“, бо не чують брехні і неправди, не чують стогону своїх братів; вони „мертві“, бо не йдуть на поміч угніченим, не стають до боротьби із гнобителями народа (ст. 255—256); проповіданє Царства Божого на землі вони називають ересю (ст. 241). З таким хрещеним поганством, з такою Церквою, з такими апостолами її нічого спільного не повинно бути в правдивого християнина. Від них людство не може сподівати ся ані вічного, ані дочасного щастя на землі, коли вони йому щасте аж за могилою, за землею обіцяють. Від них не може й Польща сподівати ся спасеня, коли вони з гробокопателями її вяжуть ся. Між ними і Польщею наступив розрив уже тоді, коли вони по розшарпаню Польщі заспівали *Te Deum* на подяку за побіду над нею, осягнуену наїздниками (ст. 372—373). Вже тоді наступив розрив Польщі з римським католицизмом. Побільшити ся повинен, коли папа кинув клятву на польських повстанців з 1830 р. (ст. 304).

Пророкуючи римському католицизмови упадок, Круліковський не щадить лайок папі і єзуїтам. Ставить папу все на рівні з царем Миколою I, котрого імени не випикує ніколи инакше, як малою початковою буквою, вже й графічно виявляючи йому погорду. Називає папу спільником Миколи і торговцем.

Для царя Миколи Круліковський рівнож не має міри в лайці. „Стараєть ся він теж — каже Круліковський — усильно і невтомно о єдність віри у своїм краю. Одначе ту віру основує не на тім, що Церква, обявлена в повнім евангельськім братстві, приймає за правду і подає до віреня, але на своїх власних вимислах і науках, голошених указами і сильно підпираних підкупством, багнетами, кнутом і Сибіром“ (ст. 235).

Він, як і його спільник, топчучи засаду братства, є винуватками всіх людських нещастя і терпінь. „В слюзах і в крові людства, вилитих невинно, можна би всіх нинішних гнобителів витопити... Після їх думки, Бог то їх спільник, помічник і потакувач їх злочинів. Правда то основа їх привилеїв, узурпацій, панованя, насильств і безкарних розбоїв“ (ст. 21). „Як же належить розуміти — з обуренем питає Круліковський — те велике, загальне богослужене, наказуване гнобителями ніби на подяку Богу за успішно довершені найбільші світові злочини і найпогубніші для всіх народів диявольські побіди?“ (ст. 71).

Для царя і його спільника самого евангельського братства за мало. Вони єдність віри бачать тільки в єдності форм, догм і обрядів, у яких нема нічого братського. Приймаючи Христове евангеліє, приймають його без братства (ст. 365—366). Наслідком того і різниці між Церквами. Наслідком різниць взаємні ворожнечі і нетерпимість між народами. Не булоб їх, колиб кожда Церква опирала ся на засаді братства. Булоб загальне зєдинене всіх Церков і народів. „Ріжність релігійних віроісповідань і народностей — каже Круліковський — не може бути ніякою перепоною ані перешкодою до повстаня загального Зєдиненя. Бо єдиною умовою і підставою його є те, щоб кождий без огляду на віроісповідане і народність братською любовію і братським пожертвованем вкупив ся до одної сімі“ (ст. 365).

„Без братської любови ніхто на лоні Божої сімі не зможе удержати ся. А кождий відступник, бунтівник і безбожник, не маючи нігде гіпотеки свого зухвальства і неправедности, виставлений на милостиве ділане цілого Братства і на загальний суд Божий, мусіти-ме повернути ся до Бога і поєднати ся з Братством, або полишений самому собі, викинений у зовнішну темноту, опущений всіми, як закаменілий і непоправний вирід, згине нужденійше ніж найнужденійший черв: бо нігде в цілім Зєдиненю, навіть конаючи з нужди і з голоду, не знайде кубка води на покріплене, ані жмутка товаричої підстїлки на спокійнійше сконане“ (ст. 364). Тій самій часто повтаряній гадці Круліковський дав вираз і в віршованій формі (ст. 194—196):

Sąd i odpłata stoją już w progu,
 Nikt nie wyżebrze żadnej litości,
 Kto zgrzeszy z wiedzą przeciwko Bogu;
 Kto nie ma w czynach Miłości.

Choć zbiega wszystkie Narody,
 Nie dostanie kubka wody;
 Na nic mu się nie zda mowa,
 Nikt doń nie przemówi słowa.

Послідовно з тої гадки випливає зазив, що дзвенить нотою Молодої Польщі з її комуністичним ідеалом:

Podnieś swą głowę ludu ubogi,
 Chrystus ci niesie zbawienie swoje,
 Pod Jego stopy legną twe wrogi,
 Lecz musi zniknąć moje i twoje.

Między sobą się miłujcie
 I Chrystusa naśladowujcie,
 Reszta sama do was przyjdzie
 I słońce zbawienia wznijdzie.

Як твердою є в Круліковського віра, що ціле людство може знайти щастє тільки в великій сімї, овіяній духом любови і братства, так непохитним є й переконанє його, що противники Закона Божого, противники євангельської братської любови, котрих називає антихристами (ст. 146, 152—152), упадуть (ст. 291). Тому і Польщі не ждати побіди над ворогами і спасеня ні відки-инде, як лиш від тої сили, яку може їй дати зєдиненє в великій Божій сімї. „На кождім пунктї Польщі, а навіть у кождім селї, хоч би його цар найгустїйше обставив своїми багнетами, може народ гуртувати ся в Божї сімї, ждати в євангельській готовости з покорою і скрухою обявленя Божого“ (ст. 351—352). „Оставмо поганам — каже Круліковський — всякі стараня, заходи, журби і клопотаня за військo, оружє, гроші, союзників, дипломатичні впливи і прихильність кабінетів (ст. 353).Була колись Польща мoгуча і богата; мала-ж доволї оружя і гроший. І в останній революції було в нас досить оружя і гроший на поконанє наших ворогів... Ніколи ще не чувано на цілім світї, щоби хто міг воскреснути при достатку приспособленого для нього оружя і гроший. Навіть у найпростїйшїм понятю умовою всякого людського житя і сили є душа. Ми впали не з причини недостачі оружя і гроший. Все, що лиш посїдають вороги Польщі, як украдене, видерте, загарбане і польськими сльозами полите — наше; і все мусять віддати, коли їх всемогуча рука Божа ударить і приневолить до того. А всемогучість Божа не лежить в оружю і грошєх. Без них навіть найсильнїйших ворогів людства уміє Бог розоружити і під стопи народа повалити“ (ст. 348). „Колиб Польща була правдивою Церквою Христовою,

домом Божим, унаслідженем синів Божих, а не областю і загороною змовлених на неї узурпаторів, гнобителів і прислужників їх, не булoб на цілім світі такої сили, яка висталаб на поневолене її й не мусілаб о неї розбити ся“ (ст. 346).

Щоб утворити велику сімю в народі, повинен кожний вистерігати ся відокремленя, повинен вистерігати ся самотного жита (ст. 232); коли-ж пристане до гурту, святим обовязком його — солідарність і спільність. Нема ані одного терпіня, ані одної суспільної нужди, якаб не була наслідком зломаня того святого обовязку. „Перше братоубийство було наслідком браку солідарности і спільности між братами; останне теж не буде мати иншої причини... Усунувши первородний гріх суспільний, усунеть ся незмірно легко всі особисті гріхи. Бо не сотворив Бог чоловіка злим, але добрим, на образ і подобу свою... А хоч бачимо, що наші неправедности незмірно великі і поражаючі, то повинні ми й те памятати, що діявольська злість (не людська), яка впливає на нас і панує в нинішнім світі, далеко більша і страшнійша. Чоловік серед суспільности — то неначе листок, піврваний струєю ріки в повени, або як легка пилина, захоплена вихром шаленої бурі: Не може спинити розбурханого живла, навіть не вспе оперти ся йому успішно. Мусить летіти, найчастійше з одностайно приспішеною скоростью, до доброго або до злого — на вічне спасенє або на вічну ганьбу і згубу — відповідно до того, який напрям дасть йому суспільність (ст. 321).

Як майже всі основні гадки Крулїковського згаджають ся з гадками Молодої Польщі, знаними нам з *Rópnos-и*, так і всі гадки про устрій громади приняті Крулїковським від редактора *Rópnos-и* Чинського (ст. 393—405) з одним тільки застереженєм против особистої власности як спеціального привилею, признаного Чинським для одиниць з талантами (ст. 431). Одначе, стверджуючи се, треба рівночасно ствердити й залежність усіх польських демократів, отже і *Rópnos-и* і *Polsk-и* *Chrystusow-ої*, від ранших пропагаторів евангельського братства між людьми. Особливо думкам сучасного їм *Lamennais* вони улягали дуже сильно, а *Polska Chrystusowa* нераз повтаряє їх так, що навіть не трібує дати їм инший вислів і задержує ті самі образи й порівняня. Щоб се провїрити, вистане взяти в руки книжечку *Lamennais* п. з. *Le livre du peuple* в польським перекладі п. з. *Księgi ludu* (вид. Демократичним Товариством в Пуатіє 1838 р.)

і прочитати, що він пише про Закон Божий (ст. 4), про призванє людства до великої сімі (ст. 5), про шляхи Бога, які є шляхами Любови (ст. 14), про обовязок солідарности (ст. 22), про живий зміст християнської релігії і мертві форми її (ст. 76), про походженє зла від фальшивників Божого слова (ст. 77), про Церкву в домовині (ст. 91), про потребу узнання брата навіть у злочинци (ст. 93). На доказ, яким авторитетом для польської демократії був Lamennais, Третяк пригадує се, що Ян Альціято, один із членів Централізації, писав у *Pism-i Towarzystwa Demokratycznego Polskiego* (1837—1838), в статі *O fanatyzmie religijnym ze względu na siły do powstania w Polsce*. „Констанцький собор, — сказано там — на котрім спалено Гуса... виказав наглядно, що між католицизмом і новим стремлінням людства не може бути помирєня... Вкінци Lamennais, що вибираєть ся до Риму, щоби наклонити папу до реформи Церкви і Lamennais, що явно зриває з католицизмом в Книгах народа, найліпше рішає проблем його будучини“.

Принявши за основу для будованя нової Польщі Христове евангеліє подібно, як і Зєдинені Брати, Круліковський сильно відріжнив ся від них у відношеню до римського католицизму. Бо коли по думці Зєдинєних Братів Польща повинна би в римськїм католицизмі відродити ся і стати орудєм римського католицизму серед Славян, то Круліковський Польщею, відродженею в дуці евангелія Христового, хотїв би власне передовсім серед Славян почати поборюванє римського католицизму для приспішеня їх відродженя. Його переконанє, що Славянам дасть відродженє тільки Польща. „Нема — каже — Славянщини без незалежної і для всіх щасної та свобідної Польщі. Славянщина — то побіда Царства Божого над усіми нуждами і неправедностями нинішного світа. Славянщина то одно і загальне стадо Христове, що займе із Польщі всі погноблені нині народи в сусідстві її. Славянщина — то Польща, але зовсім не нинішня Польща, анї та стара Польща шляхетська, монархічна, єзуїтська і папська одночасно, анї й ніяка Польща протестантська, анї й ні-один із тих раїв для багатїйших, міцнїйших, хитрїйших і спритнїйших, за якими много наших братів, приголомшєних миколаївською палкою, повзе в грязи, як по п'яному, силкуючи ся рачки добитись; але є то Польща, піддана тільки одному Богу, послушна евангелію, освободжена Христом, у всіх своїх справах і відносинах упорядкована на засадах братської любови евангельської — то

Царство Боже зі своєю споконвічною і незмінною справедливою на польській землі" (ст. 168—174). Отже тут і мрія про Славянщину з Польщею на чолі, як в Молодій Польщі!

Тому, що в зв'язку з Товариством Зєдинених Братів оставало Польське Товариство Любителів Славянщини, вже хочби наслідком того, що основатель його був также зєдиненим братом, то Круліковський не забув зазначити своє відношенє й до нього. Товариство Любителів Славянщини між иншим поклало собі задачу: „словом і письмом оповідати минувшість для будучини, т. є будити запал між земляками для всего, що своє, що співславянське, для братньої історії, пісень і мови, для старих памяток і нових надій“. Коротко сказавши, Славянське Товариство хотіло в минувшині Славянщини шукати оправданя для ідеалів будучини. Круліковський рішучо спротивив ся тому. Він остро осудив минувшість. „Світ, захований в памяти — минувшість — каже Круліковський — безповоротно запала ся в пропасть вічності (Апокал. 18; 21) і ніхто з неї житя для себе ані для других зачерти не зможе! То Содома, з якої нас милосердний Отець перед загладою виводить (Р. Д. 9; 29. Апокал. 11; 8) і від якої, коли хто до неї вертає, або тільки на неї оглядаєть ся, бовваніє і на дорозі вічного житя, як жінка Лотова (Лук. 17; 32), дальше ані кроку поступити не може. Коли минувшість видала які овочі для вічного житя, вони, як вічні, не можуть стати ся дочасними і знаходять ся в теперішности. Як у трупі ніхто не може відкрити житя, а ще менше видобути з нього взір для живих, так само, а радше ще далеко менше образу і взору для житя людства можна знайти в минувшости її, завмерлій на віки й на віки усуненій милосердним Провидінем з під людських змислів і понятя. Якийже вплив можуть мати люди на удосконаленє своєї минувшости, або на помноженє засобу її овочів, що ними має годувати ся потомність на вічне житє? Чиж яло ся глядати взору там, де найменше досконалости можна знайти? Що ж спасенного може нам дати минувшість, чогоб ми не могли знайти в теперішности? Хто займаєть ся минувшостою і в ній з уподобанєм затоплює свій ум, подібний до того легкодушного дїтвака, що на березі спіненого моря бавить ся захоплений милим для себе піском і гарними мушлями. Бо будучина, як нагла і насильна повинь, повна поступів, що значне перевисшають наші голови, котить ся до нас нездержним гоном і розтрчує, заливає та немилосердно нищить

усіх тих, котрі, забавляючи ся зле перехованим кістяком минувшости, не приготували ся поплисти на філях, які летять зі скоростю блискавки (Мат. 24; 1—51. 25; 1—13). Минувшість для людського рода — те, що дитячі літа для кожного чоловіка. Тисяч віків просліджування її, жалю і сльоз пролитих над нею, не зможуть нічого злого відняти в неї, нічого спасенного видобути з неї, ані втілити її в теперішність чи в будучину“ (ст. 236). Маючи передовсім на увазі ту віру, що повинна обновити людство, Круліковський каже: „Віра, про котрої єдність із братською любовію маємо старати ся, зовсім не залежить на зберіганю в памяти і на освяченю в мертвих і безплідних ділах, пересудних, недорічних традиціях про минувшість, які найчастійше злість укріплюють; але на пониманю і виrozumіню Царства Божого, приготовленого для людства від віків і проголошеного Христом, чого свідоцтвом, незатертим на віки — евангеліє“ (ст. 237).

Серед польської еміграції Круліковський зі своїми гадками, вираженими в трех зшитках *Posk-i Chrystusow-oї*, не був відосібнений. Мав товаришів, що подібні гадки проголошували завзято прозою і віршем. А хоч може один чи другий ріжнив ся від Круліковського в поглядах на підрядні річи, багато було серед демократії всіх відтінків таких, що сходили ся з ним у згоді на головне — відбудоване Польщі і Славянщини на засадах евангелія, незалежно від римського католицизму.

VII.

Як вязнення соток людей по викритю Конарщини дали їй в Росії розголос, якого вона ранше вистерігала ся, так мусіли в найдальші сторони Росії поширити ся вістки про Дембовського і варшавський заговор його, викритий передчасно. Тим більше, що звязувано з ним, хоч без підстави, хлопську конспірацію кс. Свєгненного на Литві в 1844 р., ширену по мисли повного комунізму.⁹³⁾

На Україні по гірких досвідах з 1838—1841 р., по новійших переполохах з Литви і Варшави повинна була запанувати між конспіраторами більша обережність. Не запанувала одначе вповні. І в 1840-их рр. — по свідоцтву Солтанівського — мрії не опускали Поляків. Вони часто зіздили ся. „Розумієть ся — каже Солтанівський — не обходило ся на тих зіздах без по-

⁹³⁾ Stecka: op. cit., ст. 20.

літичних нарад і де тільки зібралося кілька польських панів, там невідмінно починалися розмови про способи відбудовання Польщі, і то в найширших границях — від Балтійського і Німецького моря до Чорного і до Карпатів“. У Києві був тоді новий кружок університетської молодіжі, що не давав пропасти традиціям кружка Гордона з часів Конарського. Видну роль грали в ньому два брати, князі Гедройці, котрі не пристали до аристократичного польсько-російського кружка, але згуртували коло себе молодих шляхтичів-політиків. Вони часто на цілі вечери сходилися разом і вели політичні розмови і спори, читали заборонені писання. Розпоряджав той кружок і дуже багатою потайною бібліотекою, зложеною зі збірки писань кращих польських письменників заграничного видання, заборонених творів політичного і соціального змісту і таких-же брошур. Та бібліотека для образования польської молодіжі повстала при матеріальній допомозі і після вказівок князів Гедройців, котрі і свою обширну комнату відступали на вечірні сходи товаришів. Все те оповідає Солтанівський, замічаючи, що з того київського кружка вийшло багато польських діячів 1863 р.⁹⁴⁾ Я пригадаю, що вже в 1835 р. в Товаришеню Польського Народу був князь Михайло Гедройць; належав навіть до краківського Головного Збору.⁹⁵⁾

На жаль, за мало в нас відомостей про безпосередні зв'язки київського кружка революціонерів з познанським комітетом. Не улягає однак сумнівові, що такі зв'язки були. Емісарії й по 1840 р. зивалися скрізь не гірше від Конарського. На слід їх уже в грудні 1843 р. попав київський генерал-губернатор Бібіков. Приловлено тоді в Каменці Подільській емісарія Пйотровського, котрий ширив революційно демократичні засади по селах Поділя.⁹⁶⁾ Та хочби й емісарії на Україні не були при роботі, вона мала — як знаємо вже — постійні зв'язки з емігрантами найрізномірніших сторонництв, почавши від крайно-демократичних, а скінчивши на католицьким. Ті емігранти мали на Україні своїх щирих приятелів у найблизших власних родинах, що допомагали їх грошми, передавали їм вістки з дому, а за те одержували відомости про всі почини і думки еміграції, одержували еміграційні видання, книжки, брошури й часописи,

⁹⁴⁾ Отрывки изъ записокъ..., *op. cit.*, кн. IV, ст. 77; кн. V, ст. 240.

⁹⁵⁾ Krajewski: *op. cit.*, ст. 45.

⁹⁶⁾ Sala: *op. cit.*, ст. 111.

не тільки польські, але й на чужих мовах, на скільки в них було що-небудь про Польщу чи взагалі про російську державу.

Дороги, якими на Україну і взагалі в Росію приходила заборонена царськими указами загранична література, були дуже ріжнородні. Привозили її з подорожий по Європі. Коли-ж виїзди за границю в Росії утруднено наложенем дуже високих оплат за паспорти і видаванем тих паспортів лиш у крайних потребах, приміром у потребі лічення за границею, подорожі за границю стали по просту манією в заможнійших людей. Гріш у Росії, як звісно, усував усі труднощі. Він помагав і емісаріям перепачковувати, що треба було, в Росію через границю. Сам знав я старших людей в Бродах, що за гроші ставали емісаріям до помочи в перевозженю книжок на російську сторону. Юзефчик переказав нам, що вже за його часів у 1830-их рр. управа організації карбонаріїв вийшла у порозумінє з книгарями, які підняли ся спроваджувати тайними дорогами заграничні книжки. Знайшли ся такі книгарі і в Росії. Кружкови Гордона в Києві доставляли нецензурні виданя книгарі Lauron і Mieville, котрих за те видалено з границь Росії. На виленського книгаря Завадського наложено за недозволений промисл гривну 50.000 рублів. Петербурському книгареві, котрому доказано, що видав примірник *Paroles d'un croyant* знайдений у наслідника престолоа, грозила більша кара. Одначе Bellizard викупив ся; стратив тільки титул надворного книгаря. В найтяжших обставинах все вкінци знайшов ся помисловий Жид, часом він був навіть патріот *sui generis*, як той, приміром, Йосиф Лейзорович, що з подільського села Кобиловолок (в Теревовельщині) удержував політичні зносини з польськими емігрантами в Лондоні. Такий спрагненому „цїлющої води“ нераз умів зробити несподіванку. „Кілька днів тому — оповідає анонім-шляхтич, автор листу: *Z Ukrainy* — впадає до мене все прислужний Жидок, дефравдант усякого забороненого краму, навіть літературного, і по довгім ваганю, шкрабаючи ся в голову, озвав ся вкінци: „Коли мені ясно-вельможний пан запевнять великий секрет і перед жінкою і перед паничем і „*przed wszystkich ludziech*“, то я йому продам і дешево, бо мене самого більше коштує, дуже рідкий товар — 41 номерів *Wiadomości Polskich*, свіжо з Парижа привезених моїм швагром“. — По довгім торгovanю Жидок узяв 42 рб., 6 кірців збіжа, 3 фіри дров і теля, а мене оставив з пожаданим скарбом“. От як повставали секретні бібліотеки в кружках Конарського, Гордона, Гедройців і ин. Не було в Росії

заказаного овоча, якого не можна би було дістати чи купити. І чим більше стіснявала свободу думки цензура, посуваючись аж до смішностей, яких досить зареєстрував Лемке, тим більш помисловими дорогами доходило ся до заборонених річий. Не спинив того й закон із 1845 р., що накладав на горожан обов'язок денунціяції. Мати бібліотеку, зложену з заборонених книжок, уважало ся приналежністю доброго тону. Заборонена книжка осмілювала людей думати й говорити в кружках знайомих про те, про що самому подумати й заговорити якось було лячно. За читанем такої книжки забувало ся за домашній тягар деспотизму, заживало ся з автором свободи в оцінюванню подій найновіших днів, дуже часто що-йно з заграничної книжки чи часописи довідувалось про ті події саме те, що треба було знати, приміром, про фатальне для Росії завойовуване Кавказу, про надужиття російської бюрократії, про патріотичні задуми одиниць чи гуртків, пятновані властями як державні злочини, про насильства над співгорожанами, dokonувані в імені царя. А найважніше се, що заборонена книжка дуже часто ставала тим кристалізаційним пунктом, докола якого формував ся кружок одномишленників, починав дискусію над прочитаним, будив не одну оригінальну думку. З кружків, що так повставали, творили ся кузні незалежної мисли, яка за довгу неволю платила собі по своєму — дотепом і сатирою на явища російського життя. Не рідко такий дотеп чи сатира, убрані в форму стиха, робили в виробленю громадської думки більшу службу, ніж ціла поневолена преса. Помагали їм часто мельодія або малюнок.⁹⁷⁾

Сатиричні вірші й пісні здобували популярність навіть на аристократичних сальонах. Заосмотрені карикатурними малюнками в копіях розсипували ся по цілій Росії. І множили ся, як гриби по дощі, по кожній важнійшій події, представленій фальшиво цареславними кругами або зовсім промовчуваній ізза своєї скандальности. Так само не вичерпували ся ніколи острі дотепи, що вмиль ставали власністю загалу. Сатирою і дотепом

⁹⁷⁾ L. N. op. cit., ст. 22; Józefczyk: op. cit., ст. 30; Szpotański: op. cit., ст. 63; Demokrata Polski, Париж, 1847, з дня 6 грудня; Iwan Golowin: Russland unter Nikolaus dem Ersten, Липськ, 1845, ст. 205, 208; Dwanaście listów z kraju pisane do wychodźców, Лондон, 1853 (лист XII); Z Ukrainy. List pisany przez ***, Липськ, 1859, ст. 1; Fürst Peter Dolgorukow: Wahrheit über Russland I, ст. 19; II, ст. 187—188; Мих. Лемке: Николаевские жандармы и литература 1826—1853. Спб. 1909; Наши шуточные стихотворцы, Отголоски, 1881.

витано прояви царського самообожаня (Катехизм про почитане царя) й заплачені похвали для царя і його правительства, такі писаня, як Fel. Fonton: *La Russie dans l'Asie Mineure ou cambragnes du maréchal Paskéwitch 1828—1829* (Париж, 1840) або драматичні славословя в роді „Параши Сибирячки“ Полевого, одобрювані для опублікованя самим царем. Сатира, дотеп і карикатура не оставали ся без впливу й на тих чужинців, що обличували Росію в західній Европі, а передовсім на заграничні публікації самих Росіян. В книзі Cusine: *La Russie en 1839* (Париж, 1843), в публікаціях Головіна, Долгорукого, Бакуніна, Герцена, Огарйова повно слідів тої російської думки, що неначе на зазив Рѣнос-и до обличеня царизму звертала ся против нього з вістрем безпощадної сатири. Випереджували ту сатиру такі польські еміграційні видавництва, як Brukowiec (Париж, 1834), Pszonka (Штрасбург, 1839) й ин., попередники французької публікації Sotain: *Histoire dramatique, pittoresque et caricaturale de la sainte Russie d'après les chroniqueurs et les historiens Nestor, Nikan, Sylvestre, Karamsin, Segur etc.* (Париж, 1854), де знайшло місце багато популярних дотепів.

Російський ґрунт був несогірше приспособлений до принятя нових думок. Уже в часі французької революції було в Росії чимало одиниць, які переживали революційну горячку. Деїсти-вольтерянці і містики-масони в мемуарах з кінця XVIII ст. полишили багато такого, що помагає нам зрозуміти, відки в Росії вже на початку XIX ст. взяли ся горячі республіканці зі зрозумінем соціяльних і історичних причин французької революції. З огляду на те питане в письменстві з кінця XVIII ст. найважнішою появою є драма і роман, а передовсім драма. За приводом Франції став і в Росії театр ареною пропаганди нових ідей свободи, рівности і релігійної терпимости. Почавши поучуванем, як повинен монарх відносити ся до підданих, драма скоро заговорила революційно про те, як мають піддані поступати з монархом. Нагло виросла віра в рівність усіх людей, якої основою повинна бути не лиш чеснота, але і любов.

Быть можетъ и мужикъ
 Душою такъ великъ,
 Какъ сильныхъ царствъ владѣтель.

Так говорить автор „Розаны и Любима“. А в иншій драмі, в „Пальмирѣ“, Николев проголошує:

Неравенство людей — одно предубѣжденье,
 И тамъ ужъ нѣтъ любви, гдѣ гордо разсужденье.

Словами „Вадима“ Княжнін виливає обуренє на вельмож :

Во подлой робости согбєнныхъ предъ царемъ
И лобызающихъ подъ скиптромъ свой яремъ.

Против релігії пересудів, против жерців, що держать в неволі думку і почуванє чоловіка, виступають масони з круга Новікова — Херасков („Пламена“) і Ключарєв („Владимірѣ Великій“). Оба осуджують хрещене ідолопоклонство подібно, як Сумароков, котрий говорить, що „ліпше пригвоздити своє серце до Бога, ніж кавальчик золота чи срібла до ікони“ („Опекунь“), а виступаючи в обороні свободи віри, обличає папу і пророкує, що колись :

Європа вся откинєть прежній страхъ
И съ трона свержется прегордый сей монахъ.

Злочинним царям Княжнін грозить неминучим Судом Божим („Рославъ“), а Ніколев рішучо заявляєть ся против абсолютизму („Сорєна и Замирѣ“), не узнаючи над собою нікого крім Бога, нїяких законів крім божих :

Мой Богъ — вселенной богъ; законъ — моя свобода.
Иныхъ законовъ я не буду знать во вѣкъ.
Торгуєть вольностью лишь подлой человекъ.

Він не вагаєть ся сказати :

Тирана истребитъ естѣ долгъ — не злодѣянье.

І він боліє над тим, що :

Изчезєть взаимства долгъ: нѣтъ къ ближнему любви
И человекство потоплено въ крови.

Подібні гадки стрічають ся і в Хераскова, котрий знаходить оправданє для опришка, який розбиває прохожого, щоб накормити голодних діток („Другъ нещастныхъ“).

Херасков уже в першій своїй повісти, яка довго належала до найпопулярніших книжок, в „Нумѣ Помпиліи или процвѣтающемъ Римѣ“ (1768), бере за епіграф висказ Вольтера: „Puissent tous les hommes se souvenir, qu'ils sont frères!“ Він високо ставить релігію, але не як релігію внішнього обряду, тільки як релігію серця і совісти. По його понятю храм Вєсти „не мав гордих прикрас і не блищав золотом та дорогими каменями, що їх порожність і низька боязнь звичайно божеству присвячують“. У жерців того храму виповнювали жите філантропійні вчинки. Коли-ж Херасков говорить про інституцію Вєсталок, той женський монастир старини, він не може не осудити її, як „строгу тюрму, як гріб для невинних дівчат, видуманий страшним забобоном в часах темноти“.

Такі гадки полишило XVIII ст. в спадщині людям XIX ст.⁹⁸⁾ Такі гадки в XVIII ст. на Україні ширив Гр. Сковорода, визнаючи до обнови життя на основі правдивої релігії та навчаючи, що правдива релігія — то релігія любови, а церемонія, обряд, форма релігії без діл любови стають ся „одним лицемірним обманством“, роблять чоловіка „мальованою домовиною“.⁹⁹⁾

В XIX ст. зараз під вражінем подій 1812 р. виринула в Росії гадка, що на неї заражене гнилю західної Європи стягло кару Божу. Українець В. Капніст взивав земляків:

Престанемъ чуждымъ ослѣпленьямъ,
Развратамъ и предубѣжденьямъ
Подобострастно дани несть!
Отечество ждетъ нашей дани,
Притоптаны врагомъ поля —
Простремъ къ убогой братьи длани,
Избытокъ съ нею нашъ дѣля!¹⁰⁰⁾

Гадка про потребу усування впливів західної Європи прийшла трохи за пізно, як бачимо вже із зазиву Капніста. Чужі впливи були вже утревалені. Вони могли на російським ґрунті улягати хиба новим процесам розвитку. До прискішення їх причинив ся сам цар Александер I.

Той вінценосний ученик La Harpe-а, приписуючи спасене Росії в 1812 р. одному Провидію, уляг у містичнім настрою духа західно-європейському пієтизму. Під впливами пані Крюденер переймив ся евангельськими ідеями. Юнг-Штіллінг, котрий правдиве християнство бачив лиш у Вальдензів, Альбігензів, Гуситів і Моравських Братів, утвердив його в гадці, що тільки евангеліє може бути основою правдивого християнства. Привернути правдиве християнство в Росії, обновити жите в ній по духу евангелія поклав собі задачею спітворець європейського Святого Союзу. Засноване в 1814 р. російське Біблійне Товариство мало причинити ся до виконання тої задачі. Релігійне виховане народа мало — як висловлював ся голова То-

⁹⁸⁾ В. В. Сиповскій: Изъ исторіи самосознанія русскаго общества XVIII вѣка. Извѣстія II Отд. Имп. Академіи Наукъ, 1913, кн. I, ст. 248 до 272; А. Н. Пыпинъ: Исторія русской литературы, Спб. 1907, т. IV, ст. 148—150.

⁹⁹⁾ Гл. мої статі: Встане Україна, Діло, 1913, ч. 57; Культурна ідея в поезії Шевченка, Діло, 1914, ч. 59.

¹⁰⁰⁾ Н. Каноныкинъ: В. В. Капнистъ и стихотвореніе „Видѣніе плачущаго надъ Москвой Россіянина 1812 года октября 28 дня. Изв.“ II Отд. Имп. Акад. Н., 1912, кн. IV, ст. 109.

вариства кн. Ал. Голіцин в торжественних промовах — бути основою для зеднання всіх християнських віроісповідань на основі евангелія. Поставлене такої цілі Товариству, як і видавані ним переклади писань Якова Беме (Vöhmе), Еккартсгавзена, Юнг-Штіллінга і т. ин., збудили ту опозицію, що під кінець XVIII ст. переслідувала за подібну діяльність Новікова і його кружок (Дружеское Общество). Такі обскуранти, як архимандрит Фотій і Шішков, обжаловуючи нове Товариство, що воно стремить до утворення з цілого людства одної республіки з одною спільною всім вірою, досягли свою ціль. Александер I охолов у своїм реформаторським запалі, а його наслідник, Микола I, скасував Біблійне Товариство в 1826 р.¹⁰¹⁾

Рівночасність скасування Біблійного Товариства з подавленням революції декабристів не була простим собі случаем. Масонські льожи, які на початку XIX ст. були вже підготовною школою для революціонерів, покористувалися сильно як раз тим реформаторським рухом, що його збудило Біблійне Товариство. Як довго тому рухові патрунував Александер I, вони могли явно ширити нові ідеї, принесені в Росію переважно офіцерами, що побували у Франції до 1815 р. Що-йно тоді, коли під впливом обережного австрійського канцлера Меттерніха масонські льожи в Росії позамикано, почалось там організоване тайних революційних Товариств, яких ділом була революція 1825 р.

Республіканські ідеї декабристів знайшли ревних ісповідників уже в масонських льожах на Україні, а по замкненню тих льож у тайнім Товаристві Зєдинених Славян, що повстало в 1823 р. в Києві. „Катехизм“ того Товариства, зладжений одним з основателів його, Петром Борисовом, пропагував скасоване кріпацтва, зрівнане усіх станів з усуненем привилеїв, релігійну та національну терпимість і освіту народа. Кінцевою ціллю Товариства мало бути зєдинене всіх Славян у звязку самостійних демократичних республік, які у спільних справах повинувались би ухвалям звязкового конгресу. Такі самі ідеї певно були вже ранше і в тих українських масонів, що в Києві зійшлися в Льожи Зєдинених Славян (1818—1822), котрої знаком був хрест із двома сполученими руками в осереднім колі і з написом „Jedność słowiańska“. Як той знак льожи, так

¹⁰¹⁾ Peter von Goetze: Fürst Alexander Nikolajewitsch Galitzin und seine Zeit, Липськ, 1882, ст. 38, 47, 87, 96, 251.

і факт, що головою в ній був Поляк, київський губернський маршалок Густав Олізар, вже вказувалиб на залежність її стремління від польських впливів. І справді залежною була та льожа більше від варшавського Великого Сходу, ніж від петербурської Астреї, а між членами, котрих число доходило до 1000, мала крім Українців і Москалів дуже багато Поляків, яким певно лежали на серці передовсім польські інтереси, як масонам московських лож московські — в одних і в других закривані старанно славянофільством. Одначе, як серед декабристів знайшли ся піоніри української національної ідеї, так уже і в українським масонстві вона випливала на верх на перекір польським і московським інтересам. У звязку з полтавською льожею, з Любовію Правди (1818—1819), до котрої належав также Іван Котляревський, оставало тайне стоваришене під проводом маршалка дворянства переяславського повіта, Лукашевича, зі стремліннями до політичної незалежности України. Ті стремління мусіли уділити ся і українським членам київської льожи при її зносинах з полтавською, а дальше й Товариству Зєдинених Славян.¹⁰²⁾ На скільки такі стремління вже тоді піддержували для своїх цілий польські революціонери, серед Українців вони могли мати союзників. Тільки так можна би пояснювати собі се, що польський емісарій Тома Падура після славянської сесії, яка відбула ся в вересни 1825 р. в домі гр. Мошинського в Житомирі при участі декабристів Муравєва Апостола і Рилєєва, міг знаходити в своїх поїздках по Україні якісь більші симпатії, а в Полтаві у Котляревського навіть сердечне прийняте.¹⁰³⁾

Що під певними умовами могло діяти ся до 1825 р., те під подібними умовами було можливе й пізнійше. На скільки відживала на Україні пізнійше ідея національної незалежности, вона шукала собі піддержки в тих кличах і думках московської чи польської революційної пропаганди, що з нею згоджувала ся. А що в Московщині після революційного подвига з 1825 р. запанувала на довший час реакція, то на той час, майже на цілих пятайцять літ, польські впливи стали одним з найблизших жерел революційної думки на Україні. Що-йно по 1840 р. воєнні невдачі російського царизму на Кавказі позваляють москов-

¹⁰²⁾ В. И. Семевскій: Кирилло-Меѳодіевское Общество 1846—47, Русское Богатство, 1911, кн. V, ст. 98—101; Ludwik Janowski: Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia, Краків, 1911, ст. 130.

¹⁰³⁾ Prawdziwy życiorys Tomasza Padurry skreślony przez *** ****, Познань, 1875, ст. 33, 45—47.

ським революціонерам подумати про нові тайні організації, що мають вплив також й на Україну, але й ті організації не шкодили польським впливам, бо самі були від них залежні. З них беру на увагу передовсім тайний кружок М. Петрашевського в Петербурзі, до котрого належали й Поляки, а котрому один з найрадикальніших його членів М. Спешньов, побувавши 1842—1846 р. за границею, передав статuti польської революційної організації. Якої-ж породи були приналежні до того кружка Поляки, показує вислів Ястржембського. „Я Поляк душею і тілом — говорив він на однім зібраню в Петрашевського — за свободу Польщі готов дозволити випустити собі всю кров по каплі, але колиб був переконаний, що свобода Польщі шкідлива для розвитку загально-людської ідеї, то я перший одним ударом сокири відрубав би їй голову“.¹⁰⁴)

Кружок Петрашевського, зложений майже із самих найзапаленіших фурієристів, визнавав республіканські засади. Петрашевський вже в 1840 р. думав про децентралізовані національні республіки, сполучені в російській державі по взору Сполучених Держав у північній Америці. На інших кружкових зібраннях серед спорів ізза устрою держави на переході до республіки горячі фурієристи заявляли ся против усяких переходових форм, були за витраченєм усіх царів і міністрів, за усуненем армій і центральних столиць. В справах віри жадали повної терпимости, коли вже не спільної нової Церкви (С. Дуров). Перекладано Lamennais „Paroles d'un croyant“ на церковно-славянську мову (А. Милюков). Не узнавано Бога до того часу, поки людство не перестане терпіти, а правди глядано в одній тільки природі, котрої закони належалоб зробити законами суспільного ладу (Кашкин). Офіційльна Церква, розумієть ся, улягала острій критиці. Дехто називав її мертвецем, дехто гнилим трупом, а попів комедіянтами (Хаников). Одною з перших задач для Петрашевського вже від 1843 р. було пропагованє думки про потребу скасування кріпацтва. Інші дуже остро осуджували рабство військової служби (Филипов, Григорєв, Момбеллі). Як у кружку Петрашевського, так і в інших споріднених кружках петербурських революціонерів кождому важнійшому політичному чи суспільному питаню присвячувано спеціальні відчити і розмови. Тайні кружкові бібліотеки були в тій

¹⁰⁴) В. И. Семевскій: Изъ исторіи общественныхъ идей въ Россіи въ концѣ 1840-хъ годовъ, Ростів на Дону, 1905, ст. 57—58.

ціли сильно використовувані. Така більша бібліотека, закуплена за складкові гроші, була в Петербурзі вже в 1843 р. В ній були передовсім книжки заборонені російською цензурою, переважно французькі з обсягу соціальних наук, політичної економії, релігії. Такаж бібліотека була в Петрашевського ще ранше.¹⁰⁵⁾

Коли до всего сказаного про тайні петербурські кружки в 1840-их рр. додати, що і в них виринала гадка про потребу ужиття жіноцтва для ширеня нових ідей, то аналогій між ними і Конарщиною буде досить, щоб можна не сумнівати ся про взаємні звязки.

Навіть найпопулярніші ідеї московських славянофілів 1830-их рр. являють ся паралельними до ідей Конарщини і різних ранших польських еміграційних організацій, на скільки не були пропаговані в Росії вже масонськими кружками і Біблійним Товариством. Поминаючи цілу філософію славянофілів, яка в помислі А. Хомякова є філософією любови, поминаючи й сотворене тою філософією понятє Церкви як єдности в свободі по закону любови,¹⁰⁶⁾ з чого випливають різні конечности суспільної реформи, я зверну увагу лиш на те, як А. Кошельов аргументував потребу скасування кріпацтва. Воно — голосив Кошельов — противне християнству. Христова наука не тільки незгідна з кріпацтвом, але і зі всіми дотеперішними суспільними відносинами. Коли вони удержують ся, то або Христова наука є неправдою, або ми всі крайні зухвальці, називаючи себе християнами.¹⁰⁷⁾ Подібно говорила й Рінос. Та хиба більше ніж її радикалізм відповідала московським славянофілам поміркованість, яку мусіли зберігати агенти Молодої Польщі на ґрунті практичної діяльности, мирячи ся подекуди навіть із кличами Товариства Зєдинених Братів і Любителів Славянщини. З ними спільна у московських славянофілів релігійність і мрія про національну Церкву,¹⁰⁸⁾

¹⁰⁵⁾ Idem, ст. 14—15, 47, 27, 45—46, 20, 50, 19; I. Gordon: *Soldat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku*, Липськ, 1865, ст. 100; В. И. Семевскій й: *Петрашевцы и крестьянский вопросъ. Великая реформа. Юбилейное издание*. Москва, 1911, т. III, ст. 208.

¹⁰⁶⁾ В. З. Завитневичъ: *Алексѣй Степановичъ Хомяковъ*, т. II: Система философско-богословскаго мировоззрѣнія Хомякова. Київ, 1914.

¹⁰⁷⁾ В. Я. Улановъ: *Славянофилы. Вел. Реформа*. Юб. изд. Москва, 1911, т. III, ст. 182.

¹⁰⁸⁾ Гадці польських революціонерів про первісний католицизм, незалежний від Риму, відповідала гадка московських славянофілів про старе

спільна віра в особливіше призоване свого народу, зглядно Славянщини, до якої дійшли дорогою критичного відношення до філософії Гегля з її культом германізму, спільне осуджуване всякої чужоземщини, яке Погодіна доводило до гадки засновання товариства для боротьби з „челядю французькою“, Надєждіна наповнювало обуренем на „панщину європейську“ в літературі, а Сахарова погордою для „бродяг німецької породи“ та вдоволенем, що він „не поклонився ані перед одним шевцем Французом і не брав від нікого поучень, як цуратися батька й матери, як ненавидіти вітчину, як нівечити добро придбане батьками й дідами“.¹⁰⁹) Особливо острі виступи московських славянофілів против Німців належить пояснювати не лиш послідовністю із противставлення геглівському культови германізму свого культу Славянщини, але і впливами польської революційної пропаганди, яка в Галичині і в Познанщині з природи річи мала антигерманську закрутку, а в Росії, користаючи з того, що там високі становища в правительстві занимали Німці, могла також вдаряти в струну антигерманізму. Не припадково-ж се в Александра Герцена, що вийшов з найраншого кружка московських славянофілів, вяжуться зненавиджене германства із щирим польонофільством при мріях про федерацію славянських республік. Не припадково й інші російські революціонери, такі, як Бакунін, Огарйов, Долгоруков, Головін, що сьак чи так отерли ся о московське славянофільство, будучи противниками Німців, були приятелями Поляків.¹¹⁰) Початок московського славянофільства влучно звязував з революційною пропагандою польської еміграції вже Петро Геце, що мав нагоду неоднораз спостерегти добре, бувши на службі в російських

православе, що повстала не без впливу Шеллінга, котрий в Epikureisch Glaubensbekenntnis Heinz Widerporstens каже:

Drum, sollt's eine Religion noch geben
(Ob ich gleich kann ohne solche leben),
Könnte mir von den andern allen
Nur die katholische gefallen,
Wie sie war in den alten Zeiten,
Da es gab nicht Zanken noch Streiten.

¹⁰⁹) Барсуковъ: Жизнь и труды М. П. Погодина, Спб. т. I, ст. 284; „Отчетъ за 1831 г.“ в Телескоп-і; А. Н. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, Спб. 1888, ст. 88.

¹¹⁰) Die politische und nationale Bewegung in den Nachbarstaaten Oesterreichs und deren Rückwirkungen auf die oesterreichischen inneren Verhältnisse. Ende März 1864, ст. 20, 27—28. (Офіціальний друк для ужитку астрійського правительства).

міністерствах Просвіти й Віроісповідань та Фінансів за пановання Александра I і Миколи I.¹¹¹⁾ Він міг мати відомости про факти, яких слідів ми тепер що-йно дошукуємо ся.

VIII.

Українською тайною організацією, в якій приймало ся багато ідей ширених передовсім Поляками з еміграції, було київське Кирило-Методіївське Братство, засноване, як тепер загально твердить ся, в січні 1846 р., але обмірковане — по моїй гадці — вже ранше, найпізнійше в осени 1845 р. Одначе попередив його той кружок київської молодежи, що його на основі характеристики, даної П. Кулішем в „Історичнім оповіданю“, можна поставити у звязок із кружком Гордона, в котрім ідеї Конарщини — по вимогам місцевих обставин — мусіли улягти впливам уміркованих організацій польської еміграції.

В українськім кружку київської молодежи до 1845 р. панувала, по свідоцтву Куліша, глибока просвіченість Святим Письмом. Визначаючись високою духовою чистотою, та молодіж в апостольстві любови ближнього доходила до ентузіазму. Із сього виникла в неї передовсім думка проповідати серед просвічених українських панів визволене народа з кріпацтва дорогою християнської просвіти, погодженої з наукою. Перш усього вони хотіли натхнути духом своєї любови і благоволення лучших людей у панських сімях, злучених з ними високими інтересами науки й поезії, а в купі з ними вже й інших. Учителем тих послідувателів проповідника живота вічного був сам він. Бо всі вони — каже Куліш — були рівні між собою і тільки той бував між ними першим, хто бував усім їм слугою.¹¹²⁾

Можнаб у сій характеристиці добачувати деякі риси давного масонства і Біблійного Товариства; можнаб на основі тої характеристики говорити й про впливи московського славянофільства; одначе не дасть ся заперечити і звязок ідей київського кружка з пропагандою польського Товариства Зєдинених Братів, веденою против кличів Молодої Польщі, зглядно Стоваришеня Польського народа. Спільний для київського кружка і для Зєдинених Братів є дух християнської любови і покори; спільна для обох них просвіченість Евангелієм

¹¹¹⁾ Peter von Goetze: op. cit., ст. 409.

¹¹²⁾ П. А. Куліш: Хуторна поезія, Львів, 1882, ст. 8—9.

і та духова чистота, якою повинні визначати ся ті, що хотять реформувати інших; спільна поміркованість, що проявляєть ся у противстваленю евангельської ідеї любови крайностям опертого на Евангелії демократизму. Поняте християнської просвіти погодженої з наукою треба вважати відгомном кличя революційних демократів, який стрічав ся з острою опозицією католиків і православних, викликав завзяті спори скрізь, де були гнізда революційних організацій, а польську молодіж у Києві спонукав присвятити обороні нових думок поважне кружкове, видавництво, що назване Gwiazd-ою почало появляти ся в виді альманахів в 1846 р.¹¹³⁾

Український кружок київської молодежи, побільшений в 1845 р. визначними одиницями, які внесли в нього сміливіші національно-політичні ідеї, був завязком Кирило-Методіївського Братства. Матеріал, добутий слідством після ув'язнення головних членів Братства, позваляє нам представити собі доволі ясно його думки і стремління.

Принявши ся за виконане евангельського заповіту любови ближнього в покорі і терпіню, Братство загадувало усунути передовсім на Україні все, що противне тому високому заповітові, отже всяку темноту (церковну чи світську) і всяку неволю (з кріпацтвом чи з царизмом), релігійний фанатизм (з державним православем чи з римським католицизмом) і національний шовінізм (з обрусінем чи з ополячуванем), всі ріжницї станів, як і всі ті ріжницї, що випливають із пересудів чи привилеїв (у шляхти й аристократії). На Україні мали запанувати вповні свобода, рівність і братерство. До осягнення тої ціли мало ся дійти дорогою народної освіти на рідній мові, в дусі правдивої, не пофальшованої науки Христа, яка й повинна була лягти в основу української обновленої Церкви. Так понимано евангельські слова: „уразумїйте истину и истина освободить васъ“, ті слова, що їх вирито й на печатцї Братства.

¹¹³⁾ Особливо Gwiazda № 2, видана Венедиктом Доленгою в Києві на початку 1847 р., подала цілий ряд статей в обороні правдивого християнізму та повістий Eug. Sue. Альберт Гриф, відповідаючи Крашевському на його оборону Єзуїтів, зачеплених в романі *Juif errant*, писав: „Ні, пане Крашевський, не нам то боронити Єзуїтів, не перед лицем України, пересяклої невинною кровію жертв їх пекольного фанатизму, і не в Польщі вкінци, де вони без сумніву були першою і найміцнішою спружиною морального упадку народа“ (ст. 154).

Від членів Братства вимагало ся, щоб вони були правдивими християнами й народолюбцями, та щоб усі вчинки їх визначали ся евангельською любовію, покорою і терпеливістю. В виборі членів не роблено національного обмеження. Тому що Братство, називаючи себе іменами перших просвітителів Славянщини, намічувало собі ширшу діяльність серед неї, то в члени могли бути приймаєні одиниці з усіх славянських народів — на Україні в першій ряді Українці, Москалі і Поляки. Вони мали працювати в тім напрямі, щоб ідеали Братства прийняли ся й серед Славян, котрих належало приготувати до утворення одної великої сімї освідомлюванем в історичних пам'ятках давного славянського братства. Давні звязки мали зміцнити ся у західних Славян прийнятем славянської мови в богослуженю. Впливанем на молодіж і жіноцтво постановлявано приєднувати для нових думок як найширші круги прихильників. Уталантованим одиницям мало ся допомагати в образованю, щоб могли стати як найпожиточнішими для громадської справи.

Обновлена Україна, як і всі славянські землі, мали одержати й нову управу замість правительств, що не опирали ся на щиро християнських засадах. На християнських засадах мали оперти ся й нові закони та право власности. Україна, як демократична республіка мала вийти в федеративний звязок з такими-ж республіками інших славянських земель по взорови Сполучених Держав північної Америки. Одній з республік могла бути признана зверхність у звязку, евентуально найсильнішій, московській, наслідком чого моглаб і московська мова, як найбільш знана в Славянщині, стати посередником взаїмного порозуміння. Для всіх славянських республік принимало ся спільність закона, монети, міри й ваги; всі мали мати участь у вільній торгівлі; у всіх мала бути своя народна міліція. Спільні справи мали полагоджувати ся на конгресі представників усіх республік, скликуванім бодай раз на чотири роки до якогось екстериторіяльного міста; евентуально мав ним бути Київ. Полагоджуване справ поодиноких республік мало належати до їх власних соймів, скликуваних що року. Ведене діл кожної республіки з окрема призначувало ся власному президентови й сенатови.

В виложених ідеях і програмі Кирило-Методіївського Братства, на скільки далось їх пізнати із записок, устава, головних правил і зазивів, списаних головню В. Білозерським і М. Косто-

маровом при переважній участі М. Гулака,¹¹⁴) Семевський ствердив з одного боку доволі виразні ремінісценції українського масонства і київського Товариства Зєдинених Славян, зглядно декабристів, з другого боку — впливи польської пропаганди з еміграції, зглядно безпосереднього звязку знайденої в Костомарова і в Гулака рукописної „Книги битія українського народа“ з Міцкевичевими *Księgam-i Narodu Polskiego*.¹¹⁵) Те стверджене, як у першій часті зовсім справедливе, так у другій — дуже маломовне, бо є лиш удостоверенем того, що було зізнане вже на слідстві в справі увязнених членів Братства і стверджене „Докладомъ“ гр. А. Орлова, в котрім про „Книгу битія українського народа“, названу „Законом Божим або Подністрянкую“, сказано, що вона „дійсно... не є нічим иншим, як перерібною книги Міцкевича“ з приложенем до України всего, що сказано там про Польщу.¹¹⁶)

Тому що Семевській, а по нїм і Арабажин навіть не завдавали собі питання, чи правдиве було зізнанє Костомарова на слідстві, що „Книга битія українського народа“ („Закон Божий або Подністрянка“) була написана не ним, але якимсь Поляком, як багато подібних писань революційного змісту, та що він і не перекладав її з польського на українське, бо й по українськи була вже написана, то се питанє приходить ся порушити мені. Бо колиб зізнанє Костомарова показало ся неправдивим та колиб йому чи кому иншому з членів Кирило-Методіївського Братства можна було приписати авторство перерібки Міцкевичевої брошури, в такім разі польський вплив на ідеї Братства вже тим самим представляв ся би показнійше. Одначе, мені видить ся, більше доказів можна знайти на те, що Костомарів, чи хто другий з близьких йому, міг одержати відкись уже готовий рукопис „Книги битія українського народа“, та що той рукопис міг повстати — може лиш у дещо відмінній формі — в польських кругах. Я зверну увагу лиш на два найважнійші моменти в зізнаннях Костомарова.

Припускаючи, що перерібка Міцкевичевого писаня вийшла з польських кругів, Костомарів зізнав, що він не перекладав

¹¹⁴) Семевській: Кирило-Методіевское общество, *op. cit.* ст. 117—124; Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка, Твори Т. Шевченка, т. II, вид. Яковенка, ст. 97—100.

¹¹⁵) Семевській: *op. cit.*, ст. 125—126, 39—50; Арабажинъ: Шевченко и мессіаниззмъ, *op. cit.*, ст. 26—27.

¹¹⁶) Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Ш., *op. cit.*, ст. 116; Семевській: *op. cit.*, ст. 61—62, 64.

її з польського вповні, бо „написана була вона по українськи і тільки часть її була по польськи“, яку він і переклав.¹¹⁷⁾ Хоч як похоже на викрут моглоб видати ся таке зізнанє, мене воно переконує в своїй правді. Відомо-ж, що з кругів, захоплених польською революційною пропагандою на українських землях по 1831 р., виходили агітаційні писаня, зладжені по українськи не лиш у цілости, як *Listy ruskie*, приписані Франком бездоказно К. Ценглевичеви,¹¹⁸⁾ але й так, як Ценглевичева *Instrukcyja dla nauczycieli ludu ruskiego* — в річевій части по українськи, а в інформаційній по польськи.¹¹⁹⁾ Як *Instrukcyja*, так, видно, і „Книга битія українського народа“ були призначені для ужитку польських емісаріїв і агітаторів. В „Книзі битія“ также тільки інформаційна часть була зладжена по польськи — вступ із чимсь в роді правил славянської республіканської федерації,¹²⁰⁾ що може й послужив Костомарову за взір при уложеню знаного уставу Братства.

Не менше важне й друге показанє Костомарова. Він твердив на слідстві, що рукопис, названий в нього „Книгою битія українського народа“, а в когось иншого „Законом Божим“, первісно звав ся „Подністрянкою“.¹²¹⁾ Се впроваджує мене на слід галицького походження перерібки Міцкевичевого писаня. Тільки для галицьких Українців призначена перерібка могла дістати назву „Подністрянки“, що на Україні мусіла бути заступлена иншою, чи то взятою зі змісту („Закон Божий“), чи з заголовка Міцкевичевого писаня („Книга битія українського народа“). Розумієть ся, що і зміст „Подністрянки“ на російській Україні мусів улягти відповідним змінам. Хто їх поробив, Поляк чи Українець, се менше важне; в кождім разі не ворог Польщі, яка мала повстати в Славянщині на нових демократичних засадах, як республіка у звязку з иншими славянськими республіками. Міг то бути і якийсь член Кирило-Методіївського Братства, доступного не лиш для Українців, але і для инших Славян, отже й для Поляків. Не противилось би ідеям Братства те польонофільство, що знайшло свій евангельський вираз у „Книзі

¹¹⁷⁾ Семевскій: *op. cit.*, ст. 60.

¹¹⁸⁾ Іван Франко: Шевченко героєм польської революційної легенди, Львів, 1901, ст. 60—63; моє: З життя і творчости Тараса Шевченка, Львів, 1911, ст. 65.

¹¹⁹⁾ Копія *Instrukcyi*, списана перед 1840 р., є в мене.

¹²⁰⁾ Семевскій: *loc. cit.*

¹²¹⁾ *Ibidem*.

биття українського народу“, особливо в тих словах її: „Але не згине Польща, бо її пробудить Україна, яка не памятає зла і любить сестру свою так, як колиб нічого не було поміж ними“.¹²²⁾

Відкиб і не вийшла „Книга биття українського народу“, ширене її членами Кирило-Методіївського Братства є замітним фактом. Свідчить про сягане в українську сферу впливів тої польської організації, якої творцем був Міцкевич, а яка вже і при виборі назви для української організації була взором. Маю на мисли Товариство Зєдинених Братів з його помічним органом Братством ім. св. Станислава.

Як у самих назвах згаданих польських організацій, так і в назві організації української виражена ідея євангельського братства під покровом славянських Святих. Там братство і тут братство; там св. Станислав, тут св. Кирило і Методій. Як там, так і тут однаково намічений євангельський шлях до свободи: „Уразум'їте истину и истина освободить вась“; там поставлене тих слів на самім початку акту заснованя організації, тут вирите їх на печатці організації. В обох організацій задачею — відроджене свого народа дорогою правдиво християнської просвіти і такеж відроджене Славянщини, в якім своєму народови визначають ся передову ролю. В обох пановане духа євангельської любови і смирности, чого наслідком і поміркованість у замислах. В обох стремліне до зєднаня Славян на лоні одної Церкви — там римо-католицької, тут православної. Коли-ж узяти на увагу, що в тіснім звязку з Товариством Зєдинених Братів (через Богдана Залеського) оставало Товариство Любителів Славянщини, то спільним для членів обох організацій буде і намір освідомлюваня в історичних памятках славянського братства. Вкінци як Зєдинені Брати, так і українські братчики — по свідоцтву гр. Орлова — являють ся противниками всякої чужоземщини,¹²³⁾ а найголовнійше — ворогами російського деспотизму, олицетвореного в Миколі І.

Як уже з наведеного бачимо, при всій схожості замислів Кирило-Методіївського Братства з замислами Товариства Зєдинених Братів є між ними й ріжницї, що тільки стверджують засаду: *si duo faciunt idem non est idem*. Се-ж зовсім природне, що в Українців замість польського св. Станислава являють ся

¹²²⁾ Idem, ст. 50.

¹²³⁾ Матеріалы по политическому дѣлу Т. Г. Ш., оп. cit., ст. 114.

взорами св. Кирило і Methodій, замість мрії про передову ролю Польщі в Славянщині — мрія про таку-ж ролю України, замість гадки про зєднанє Славян в одній римо-католицькій Церкві — гадка про таке-ж зєднанє Славян у Церкві православній.

Пішовши в своїх замислах дальше ніж Товариство Зєдинених Братів, Кирило-Methodійське Братство подумало і про язикове зближенє Славян, пропонуючи західним Славянам принятє церковно-славянської мови для богослуженя, а всім вкупі — літаратурної московської мови для взаємного порозуміня. Ті замисли, виходячи поза сферу впливів Товариства Зєдинених Братів, ведуть у сферу впливів інших польських організації. Гадка про церковно-славянське богослуженє у західних Славян пригадує нам гадку Гощинського про богослуженє на рідній мові в польським національним Костелі. Обі гадки сходять ся в намірі усуненя богослужєбної мови римо-католицького костела. Помисл узнаня одної славянської мови за орган порозуміня між Славянами був ранше вже (1842) помислом Зєнона Свєнтославського, одного з найвизначніших діячів Громади Грудзьонж, котрий польську мову хотів авансувати на степєнь загальної мови для одностайного ширеня освіти.¹²⁴⁾ В кругах захоплених Конарщиною гадка Гощинського, як і помисл Свєнтославського муіли бути знані. З тими кругами безпосередно стикали ся Українці так само, як зі сферою впливів Товариства Зєдинених Братів, Братства ім. св. Станислава і Товариства Любителів Славянщини. З Конарщиною, особливо з програмою Звязку Жіноцтва, багато спільного мають стремління Кирило-Methodійського Братства.

В Костомарова не випадково нові соціально-політичні думки почали народжувати ся що-йно в Рівнім на Волині, де польська пропаганда з еміграції приймалась найсильніше; не даром він слїдив за революційними письмами Міцкевича і Лєвєля, в Києві приставав з бувшим професором кременецького ліцея поляком Стефаном Зєновичем, котрий „з переконань був панславїстом і республіканцем, який мріяв про зєдиненє Славян і всєславянську республіку“.¹²⁵⁾ Не даром Гулак побував на університетських студіях до 1843 р. у Дорпаті, де власне в 1839 до 1842 рр. вязнено молодїж за звязки з Конарщиною.¹²⁶⁾ З чим

¹²⁴⁾ St. Szpotański: Lud Polski. Z dziejów polskiej myśli socjalistycznej. Львів, 1907, ст. 106.

¹²⁵⁾ Семевскій: *op. cit.*, ст. 103—104, 62.

¹²⁶⁾ Rocznik Towarzystwa histor.-liter. w Paryżu, Париж, 1867, ст. 369.

Костомарів міг зіткнутися на Волині, Гулак у Дорпаті, про те міг довідатися Білозерський, будучи на університеті в Києві, а М. Савич уже в 1830-их рр. під час тріхлітнього побуту на студіях в Collège de France в Парижі, де певно теж зіткнувся з польськими скрайніми революціонерами, наслідком чого „був помішаний на точці французького комунізму“, імовірно по викладови Fourier-а.¹²⁷⁾

Найвизначніші члени Кирило-Методіївського Братства знаходилися близько осередку польської революційної пропаганди на Україні чи поза нею. Коли в них була свідомість українських революційних ідей з часів масонства, Біблійного Товариства, Товариства Зєдинених Славян і декабристів, а що була, то певне, ті ідеї під впливом польської революційної пропаганди могли тільки зміцнитися і усталитися, при чім і московське славянофільство дещо заважало. Тому, хоч і як не нагадувалиб нам ідеї Кирило-Методіївського Братства подібні помисли, зроджені ранше в межах російського царства, зв'язку їх з польською революційною пропагандою не можна недоцінювати. Відсвіжуючи давнє, вона приносила також багато нового з тої самої західної Європи, відки нові соціальні, політичні й релігійні думки плили в Росію від кінця XVIII ст. Цар Микола I не помилився, коли по ув'язненню членів Кирило-Методіївського Братства на донесення про появу революційної прокламації в Києві написав: „Явна робота тої-ж пропаганди з Парижа“.¹²⁸⁾

IX.

Вже для того кружка з української молодіж, що згуртувався в Києві до засновання Кирило-Методіївського Братства, Шевченко з'явився — по словам Куліша — неначе якийсь небесний світильник, неначе оправдане натхнення його звиш.¹²⁹⁾ Се одно промавляло би достаточо за тим, що ідеї київського кружка Шевченко визнавав уже ранше і завзятійше. Шевченків світогляд не обмежувався на євангельську єлейність кружка, як се слушно зауважив Семевський.¹³⁰⁾ Потверджувалося би воно й деякими поемами його, написаними до кінця 1844 р. по українськи і по московськи.

¹²⁷⁾ Семевській: *op. cit.*, ст. 53—54.

¹²⁸⁾ *Idem*, ст. 59.

¹²⁹⁾ Куліш: *op. cit.*, ст. 9.

¹³⁰⁾ Семевській: *op. cit.*, ст. 115.

Те саме можна сказати про Шевченка в відношенню до Кирило-Методіївського Братства. Факт, що він з Братством відразу зсолідаризував ся,¹³¹⁾ може бути лиш доказом, що знайшов у нїм своїх одномишленників. Спори, які все такі виникали між ним і деякими членами Братства, приміром Костомаровом, ізза ріжниць у поглядах на деякі справи,¹³²⁾ свідчилиб, що ті ріжницї не були принципїяльні. Вказівку на характер тих ріжниць подав у часті Сїрко, переказуючи, що Шевченко приїхав з Петербурга до Києва „уже правдивим революціонером і до того більше в національному напрямку, революціонером, що хотїв зістати ся Українцем і ні за що — Москалем“.¹³³⁾ У Братстві-ж, як відомо, виринали думки про признанє московській республицї першенства у звязку славянських республік, московській мові — ролі орґану порозуміння Славян між собою, православній вірі — характеру славянської віри. Против таких думок могла звертати ся згадувана Костомаровом у його автобіографії нетерпимість Шевченка. Відгомонам тої нетерпимости було певно й Шевченкове „caeterum senceo“, виголошуване на закінченє всяких діскусій у Братстві: „Я нічого не хочу, тільки щоб люди свого не цурались“.¹³⁴⁾ З тим згоджувалась би записка у дневнику петрашевця Момбеллі, що може відносити ся до 1844 р.: „Шевченко все виявляв сильне привязанє до своєї вітчизни України і неприхильність для Росії.“¹³⁵⁾ На те саме вказував і член Братства Андрузський, переслухуваний на слідстві, кажучи, що Шевченко був у Братстві „неуміркованим представником української партії“.¹³⁶⁾

Одначе не тільки в національнїм напрямі Шевченко міг бути більшим революціонером, ніж умірковані члени Братства. Крім зізнаня Андрузського, що Шевченко, будучи в Братстві за українською республікою у звязку із Славянщиною чи поза тим звязком, був непримиримим ворогом монархистів та називав їх підляками, вказівок на його неуміркованість также в суспільно-політичних, а навіть релігійних поглядах не брак у його поемах із часу естования Братства. Від тих то поем Костомарова — як сам він признав ся — „обдало страхом“.

¹³¹⁾ *Idem*, ст. 105—106.

¹³²⁾ *Ibidem*.

¹³³⁾ Сїрко: *op. cit.*, ст. 9.

¹³⁴⁾ Н. М. Памяти Николая Ивановича Гулака. Киевская Старина, 1900, кн. 2, ст. 264.

¹³⁵⁾ Семевській: *op. cit.*, ст. 109.

¹³⁶⁾ Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Ш., *op. cit.*, ст. 109.

Він побачив, що Шевченкова муза роздирала занавісу народного життя. „І страшно і солодко, і болючо і упійливо було заглянути туди“.¹³⁷⁾

І при всій неуміркованості, при всій — по вислову Костомарова — нетерпимості, Шевченко в розмовах з тим-же Костомаровом „віддихав любовію, бажанем примирення всяких національних і соціальних непорозумінь, мріяв про загальну свободу і братство всіх народів“.¹³⁸⁾ Була би тут якась суперечність, коли б її не дало ся легко пояснити тим, що Шевченко був революціонером того покоління, що й деякі з Петрашевців, а ще більше члени Молодої Польщі і споріднених з нею організацій, Стоваришеня Польського народу, громади Грудзьонж, Зєднання — Лелевель, Ворцель, Дембовський і інші. При всіх стремліннях до революції в ім'я ідеї загально людського братства, в ім'я християнської ідеї любови ближнього вони не знали компромісів з ворогами тих ідей, а коли допускали їх, як у Конарщині, то лиш як тактичний маневр, під примусом обставин і до часу.

В Кирило-Методіївськiм Братстві, що в своїм революціонерстві було схильне до великої поміркованості і спинювало ся перед витяганем крайних консеквенцій із принятих революційних засад, Шевченко був речником послідовності, який завдяки своєму генієви потягав за собою й уміркованих, побуджував їх до більшої діяльності і — як зізнав Андрузський — оживляв їх. З огляду на те, що одним з найвизначніших проводирів у Братстві без сумніву був Костомарів, повинно бути дуже важним і Кулішеве спостережене впливу „геніяльного дикаря“ Шевченка на того ученого історика.¹³⁹⁾

Знаючи те все, трудно не згодити ся з Семевським, котрий, приймаючи „Книгу битія українського народу“ за утвір Костомарова, каже, що Шевченкови той утвір ледви чи міг дати много нового в ідейнім змислі.¹⁴⁰⁾ Міг дати йому — додаю я від себе — не так нові думки, як радше деякі вислови їх, які Арабажин трохи за скоро взяв за доказ більшої залежності Шевченкових ідей у „Сні“, „Іванови Гусі“ і „Послانیю“ від

¹³⁷⁾ Н. Н. Костомаровъ: Воспоминаніе о двухъ малярахъ. Основа, Спб. 1861, кн. IV, ст. 49.

¹³⁸⁾ Т. Шевченко: Кобзарь, Прага, 1876, т. II, ст. VII—VIII.

¹³⁹⁾ П. Кулишъ: Воспоминаніе о Н. И. Костомаровѣ. Новь, 1885, кн. XII, ст. 68.

¹⁴⁰⁾ Семевскій: *op. cit.*, ст. 51.

„Книги битія українського народу.¹⁴¹⁾ Значить ся, Костомарову навіть у припущеню, що він був автором „Книги битія українського народу“, чи тільки редактором „Подністрянки“, можна би приписати дуже малий вплив на Шевченка. Коли-ж вірити Костомарову і Шевченкови, що вони з собою познайомилися не весною 1845 р., але аж весною 1846 р.,¹⁴²⁾ т. є вже по написаню Шевченком „Івана Гуса“, „Кавказа“ і „Послання“ в такому случаю Костомарів і з тим дуже малим впливом, який можна би приписати „Книзі битія українського народу“ на згадані поезії не буде мати нічого спільного. В такому случаю прийдець ся прийняти, що Шевченко вже до свого знаомства з Костомаровом мав у руках „Книгу битія українського народу“ чи „Подністрянку“, попавши на неї певно в тих польсько-українських кругах, на які вказував у слідстві Костомарів, приписуючи на основі поголосок авторство „Книги битія українського народу“ гр. де Бальменови. Звісно, що Шевченко з тими доволі революційно настроєними кругами, в яких обертав ся його друг і ілюстратор його вольнодумних поезій гр. Яків де Бальмен, зіткнув ся вже 1843 р.¹⁴³⁾ В тих кругах певно не трудно було зійти ся і з польськими революційними емісаріями. Як на слід того, що Шевченко в своїй революційній агітації міг послуговати ся „Книгою битія українського народу“, вказували би чутки, ширені Поляками після увязнення його в 1847 р. Вони говорили, що Шевченко стремів до гетьманства на Україні та додавали, що коли б йому було повело ся стати гетьманом, то тоді певно воскресла би і Польща. Семевській справедливо замітив схожість такого висказу з висказом у „Книзі битія українського народу“ про воскресенє України і Польщі.¹⁴⁴⁾

Коли хто із визначнійших членів Кирило-Методіївського Братства міг мати більший вплив на Шевченка, то хиба Гулак. Покінчивши 1843 р. університетські студії в однім із огнищ Конарщини, в Дорпаті, Гулак свої революційні думки виніс певно вже відтам. Та виніс він відтам і ту поважну ученість, яка його ентузіязмови для нових ідей веліла шукати реальних підстав і від товаришів, навіть таких, як Костомарів, вимагала критицизму. Занимаючись німецькою філософією і словяно-

¹⁴¹⁾ Арабажинъ: *op. cit.*, ст. 27.

¹⁴²⁾ Т. Шевченко: *Кобзарь*, Прага, 1876, т. II, ст. VI.

¹⁴³⁾ *Мое: З життя і творчости Тараса Шевченка*. Львів, 1914, стаття: Тоаст за українську республику.

¹⁴⁴⁾ Семевській: *op. cit.*, ст. 56.

знавством, він не спускав з ока таких справ, як соціально-політичне положення українського закріпощеного народу і його освіта. „Головно — писав він до Вяч. Ганки — звертав я доси увагу на правові відносини нижших клас як у Росії, так і в інших Славян, а то на рабів, невільників, хлопів, селян, підданих і ин., як на предмет, що своєю важністю і актуальністю, спеціально перед іншими, заслугує на уважне просліджене“. Запитаний на слідстві, чому в знайденому у нього рукописі виставив положення кріпаків у Росії в як найстрашніший виді, Гулак відповів коротко: „Я старався показати їх положення в такому виді, в якому воно мені самому представилося“. А хоч на тім самім слідстві Андрузський зізнавався проти Шевченка, що він у Братстві найбільше наставляв на конечність видавання журналу на славянських мовах, то належить відмітити, що проект видавання такого журналу, як і просвітних книг для народу, вийшов від Гулака і Шевченком, видко, був прийнятий з найбільшим запалом. Та ледви чи тільки в тім однім случаю Шевченко улягав впливови Гулака. На силу того впливу вказують найкраще Білозерський і О. Маркович у своїх листах до Гулака. „Ви, думаю я — писав 1846 р. Білозерський Гулакови — так багато трудитеся для загального добра, ваші проекти такі далекосяглі і благородні, що я много, много готов би пожертвувати, щоб хоч у сні живо відчувти благодійне вражіння вашої бесіди“. А Маркович писав тому-ж Гулакови: „Найгорячіша любов, яку я тільки уявляв собі — та що, уявляв? і не уявляв ніколи! — для нашої оплаканої вітчизни, поразила мене до глибини душі. Як! Любити так, як ви любите, — не як предмет вашого життя і занять, безкорисно, з вірою і надією? Та хто, скажіть, хто так любить або любив коли Україну?... Ви розумієте, чого варта, якої любови наша вітчизна; розумієте тому, що любите її найвисшою в світі любовію; в розливі свого необмеженого чувства ви надієтеся і ждете від нас більше, ніж ми можемо зробити для нашої вітчизни. Не хочу називати других, а вкажу тільки на себе, на котрого ви надієтесь, як на передні воли...“¹⁴⁵⁾

Які революційні ідеї міг присвоїти собі Гулак у кругах університетської молодіжності в Дорпаті, на се крім приналежності його до передових членів у Кирило-Методіївськім Братстві і крім відзивів тих-же членів про нього вказував би посередно

¹⁴⁵⁾ Н. М. Памяти Н. И. Гулака, оп. cit., ст. 263—267, 269.

ідейний характер сучасних Гулакови вихованців дорпатського університету, з яких багато було вмішаних у конспірацію Конарського. Я зверну увагу лиш на того Едварда Желіговського (Антонія Сову), з котрим Шевченкови на заслані довело ся більше здружитись.¹⁴⁶⁾

Віршована „драматична фантазія“ п. з. Jordan — се утвір, в яким Желіговський найвиразнійше виповів ся, який по виданю з 1845 р. дочекав ся другого видання в 1847 р. і за який Желіговського аж після того другого видання покарано в 1851 р. засланєм. Герой фантазії, символічно названий Йорданом — то піонір ідей Молодої Польщі серед закостенілої в своїх пересядах шляхти. Про неї він так відзиваєть ся:

I chrzest wzięli, krzyża znamie,
Krew i żywot — męki Pańskie,
I obrzędy chrześcijańskie!
Ale głos ich sercom kłamię!
Umęczony Bóg na krzyżu
Powstał oczom na obrazku
Z farb i z drzewa, i ze spiżu;
Lecz samotny jest na krzyżu
I samotny w cnot odblasku!
Powstał z grobu umęczony,
I króluje tam na niebie!
Lecz w człowieka Bóg wcielony,
A on Boga w sobie grzebie
I na niecnot krzyżu męczy!

І звертаючись прямо до таких християн, Йордан каже:

Z znamionami chrztu, poganie.
Kiedyż w piersiach waszych wstanie,
Jak wstał z grobu i uwieńczy
Życie wasze tą błogością,
I tem szczęściem, dla którego
Bóg żył, umarł z tą miłością,
Co przekazał dla bliźniego?¹⁴⁷⁾

Пригадуючи від разу відзиви Рінос-и про тих панів, що сміють носити ім'я християнина, а ще більше вислови Polsk-и Chrystusow-oї про хрещене поганство, ті слова недвозначно дають вираз ідеалови демократів-революціонерів з різних таборів, а передовсім з Молодої Польщі, Стоваришєня Польського

¹⁴⁶⁾ Мої: Літературні начерки, Львів, 1913. статя: Шевченко-Желіговський-Чечот, ст. 94 і д.

¹⁴⁷⁾ Antoni Sowa: Jordan. Fantazyja dramatyczna. Вильно, 1847 (2-ге виданє), ст. 114—115.

Народа і Зєдиненя: ідеалови обнови людства здїйсненєм евангельського заповіту любови ближнього. Виразним натяком на революційно-демократичне жаданє скасованя усіх привилеїв, на жаданє заступленя всіх титулів одним титулом чоловіка є такі слова Йордана:

Czyś ty żebrak, czyś w koronie,
Czyś dziś szlachcic, czyś przed wiekiem
Musisz naprzód być człowiekiem.¹⁴⁸⁾

Тим, що вважають се неможливим, Йордан закидує нехристиянську гордість:

Wy mówicie: ludzka stopa
Krokom Pańskim nie podola:
Bo zmyć trudno pychę z czoła,
Trudno zostać bratem chłopa.
Różne chrześcjan udawanie.
Ja wam powiem — ach! bo muszę,
Że spodłone macie dusze,
Tylko słowy chrześcjanie!¹⁴⁹⁾

Вимагаючи християнської жертви, Йордан упертим у гордості грозить карою дочасною і вічною — зовсім так само, як Круліковський.¹⁵⁰⁾

Як Рóлнос, виступає і Йордан также против того морального поневолення чоловіка, яке з найбільшою гидотою виявляєть ся в подружних зв'язках при потоптанню правдивої любови. В таких зв'язках він не бачить ані мужа ані жени.

Gdzie sakrament obrażony —
To nie męże, to nie żony,
Ale to są nałożnice.¹⁵¹⁾

Вони не спосібні до ніяких чеснот, скорше до злочинів:

Kto najczystszą część istoty
Swojej sprzedał, pojmieź cnoty?
Ten przedajnik miłość pojmie?
Jaką miłość? świata! ludu!
Komedjanci, głupiuteńcy —
O przepraszam — lecz żal trudu,
I nie powiem nic już więcej.
Niech domówią reszty dzieje,
Skąd są zdrajcy i złodzieje?...¹⁵²⁾

¹⁴⁸⁾ Idem, ст. 85.

¹⁴⁹⁾ Idem, ст. 140.

¹⁵⁰⁾ Ibidem.

¹⁵¹⁾ Idem, ст. 101.

¹⁵²⁾ Idem, ст. 99—100.

Навіть із потомства їх не може бути нічого доброго.

Wszystkie dzieci takich związków,
 Jak robactwo w gnoјnej ranie,
 Toczą łono społeczności!
 Stoczą prawo obowiązków!
 Ach! bo w grzechu są poczęte,
 Bo są dziećmi przedajności,
 Gdzie stargane węzły święte!

Może temu nie wierzycie,
 Jak robactwo legnie w trupie?
 Nie wierzycie, to spojrzycie
 Na tych panów przedajników
 I na pańskie dzieci...¹⁵³⁾

Та гадка про дідичне обтяжене потомства неморальних звязків подружних могла би служити хіба найліпшим доказом, що Шевченко читав Jordan-a. Ту гадку він повтарає в 1849 р. в поезії „У нашім раї, на землі“, де на вид матери, що турбуєть ся своїм „поганим чадом“, дитиною неморального звязку, його обнімає жаль, бо з такої дитини не буде нічого доброго:

..... з його
 Не вийде нічого,
 Або вийде недолюдок,
 Сатана безрога, —
 І ніколи із байстриати
 Не матиме мати
 Собі доброї дитини,
 Хоч вона й багата.¹⁵⁴⁾

Шевченкови лягла глибоко в памяти не лиш гадка, що діти неморальних звязків подружних є обтяжені злочином батьків, але і спеціальне приложенє тої гадки в Jordan-і до панських дїтий, що веліло йому теж підчеркнути се словами: „хоч вона й багата“.

Не брак одначе й безпосередних признань Шевченка, що він інтересував ся Желіговським, як поетом, знав його поезії, знав добре Jordan-a. Знаходять ся вони в листах до Бр. Залеського.

Довідавшись від Залеського що Желіговський знайшов ся на засланю, Шевченко вже в 1853 р. рад був переписувати ся з ним та журив ся, що не вміє на стільки писати

¹⁵³⁾ Ibidem.

¹⁵⁴⁾ Т. Шевченко: Кобзарь. Спб., 1908 (2-ге виданє В. Доманицького), ст. 480.

по польськи. Тому пишучи до Залеського казав його лиш уцілувати від себе.¹⁵⁵⁾ В иншім листі до Залеського, з 20 мая 1853 р. поручав йому дописати на своїм „Варнаку“ евентуально присвяту Желіговському.¹⁵⁶⁾ В листі з січня 1854 р. писав: „Йордана и Сову я знаю, какъ твое сердце“.¹⁵⁷⁾ В листі з 6 червня 1854 р. дякував за „прекрасные пѣсни“ Соби. „Мнѣ — писав він — особенно понравились изъ нихъ „Два слова“ и „Экс-промптъ“; если ты съ нимъ въ перепискѣ, то въ каждомъ твоёмъ (письмѣ) цѣлуй его за меня всею полнотою моего сердца“.¹⁵⁸⁾ Дня 9 жовтня 1854 р. писав: „Переводы Собы такъ прекрасны, какъ и его оригинальная поезія, и я не изъ скромности авторской, а говорю, какъ понимаю вещь, Катерина моя не такъ хороша, а главное не такъ цѣла, чтобы ее переводить, и переводить Совѣ, а впрочемъ онъ можетъ быть это лучше меня знаетъ. Два слова — эта идея такъ возвышенно прекрасна и такъ просто высказанна у Собы, что Плещеева переводъ, хотя и передаетъ идею вѣрно, но хотѣлось бы изящнѣе стиха, хотѣлось бы, чтобы стихъ легче и глубже ложился въ сердце, какъ это дѣлается у Собы!“¹⁵⁹⁾ В листі з 10 лютого 1855 р., пожалувавши, що Залеському до щастя бракує натхненного Соби, додав: „А если увидишь Сову, или будешь писать ему, то расцѣлуй его за меня, за его прекрасные сердечные стихи. Мнѣ грустно, что я ему не могу ничего прислать [изъ] своего произведенія. Онъ долженъ быть въ высшей степени симпатической человекъ. Какъ бы я былъ счастливъ, если бы мнѣ удалось когда-нибудь обнять и поцѣловать его“.¹⁶⁰⁾ „Напиши мнѣ подробнѣе, добрый мой друже, о бѣдномъ нашемъ Совѣ: какъ и чѣмъ онъ живетъ и что онъ дѣлаетъ? Напиши все: меня глубоко трогаетъ этотъ страдалецъ“. Так знову писав Шевченко Залеському 25 вересня 1855 р., а одержавши від нього письмо з дорогоцінним для себе подарунком, з портретом Соби, не знав, як дякувати йому. „Что-то близкое, родное я вижу въ этомъ добромъ, задумчивомъ лицѣ; мнѣ такъ любо, такъ отрадно смотрѣть на это изображеніе, что я нахожу въ немъ самого искренняго, самого задушевнаго собесѣдника! О съ какимъ бы наслажденіемъ я прочиталъ бы

¹⁵⁵⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 371.

¹⁵⁶⁾ Idem, ст. 372.

¹⁵⁷⁾ Idem, ст. 376.

¹⁵⁸⁾ Idem, ст. 380.

¹⁵⁹⁾ Idem, ст. 382.

¹⁶⁰⁾ Idem, ст. 384—385.

теперь его Iordana! Но это желаніе несбыточное. Благодарю тебя, тысячу разъ благодарю за этотъ сердечный подарокъ. Ты пишешь, что желалъ бы сблизить меня съ нимъ покороче. Дай Богъ, чтобы всѣ люди были так коротко близки между собою, какъ мы съ нимъ; тогда бы на землѣ было счастье! Пиши ему и цѣлуй его за меня, какъ моего родного брата¹⁶¹⁾ В листі з 10 цвітня 1856 р. пригадував: „Когда будешь писать Совѣ, кланяй ся ему, а мнѣ объ немъ напиши подробнѣе, потому что я знаю его, какъ поэта, и ничего больше“.¹⁶²⁾ А 21 цвітня 1856 р. Шевченко обіцявав написати до Сови і знову поручав Залеському уцілувати його; так само і пізнійше в листах з 10 червня, з 8 падолиста і в однім без дати того-ж року.¹⁶³⁾ До тих Шевченкових признань можна би ще докинути посвідчене Залеського, що Шевченко Желіговського „дуже високо цїнив, деякі його пісні перекладав і почув для нього ту щиру приязнь, яку зберіг до кінця життя“.¹⁶⁴⁾ Можна би вкінци й пригадати, що оба поети після повороту з заслання, в Петербурзі, присвячували собі взаємно свої вірші — Желіговський Шевченкови перерібку свого перекладу з болгарського (13 мая 1858), а Шевченко Желіговському свою перерібку одной пісні Яна Чечота (19 падолиста 1859).¹⁶⁵⁾

Доказів симпатії Шевченка для Желіговського і його поезій, як бачимо, є дуже много. Коли-ж візьмемо на увагу, що вирости вони вже тоді, коли Шевченко ще навіть не знав ся з Желіговським особисто, то мусить ся приписати їх тому вражіню, яке міг зробити на Шевченка найсильнійший по ідейности утвор Желіговського, його Jordan. На силу того вражіння натякає Шевченко своїми згадками про Jordan-а, своїм несповним бажанєм прочитати його в друге. Виразний слід першого читаня Jordan-а, який я зауважив у Шевченковій поезії з 1849 р., отже

¹⁶¹⁾ Idem, ст. 389—390.

¹⁶²⁾ Idem, ст. 395.

¹⁶³⁾ Idem, ст. 392, 394, 398, 399.

¹⁶⁴⁾ Rocznik Towarzystwa hist.-lit. w Paryżu, Париж, 1867, ст. 370. Які саме пісні Желіговського Шевченко перекладав, невідомо. Припускаю, що ті, котрими захоплював ся: „Dwa słowa“ і „Do przyjaciół“ (Odpowiedź na wezwanie), назване в Шевченковім листі експромптом. Обі поезії (одна на тему єдности вічного Бога з вічною любовію, друга — протест против продажности поэта) справді відповідають смакови Шевченка. Вони поміщені в книжці: Poezye Antoniego Sowy (Спб. 1858, ст. 69 і 135). Шевченко читав їх перед опублікованєм у відписі.

¹⁶⁵⁾ Мої: Літературні начерки, loc. cit.

з часу перед засланем Желіговського, вказував би на те, що перший раз прочитав Шевченко Jordan-a і перед безпосереднім заінтересованем для особи автора і перед власним ув'язненем. Він міг прочитати його до 1847 р., в першій виданю з 1845 р., тим певнійше, що по свідоцтву Залеського Jordan завдяки благородним гадкам і не одному сарказмови, виміреному против шляхетської суспільности, був прийнятий молодіжю з запалом і вчинив імя автора між нею популярним.¹⁶⁶⁾ З Українців Гулак найскорше міг заінтересувати ся польським популярним автором, що разом з ним вчив ся на тім самім університеті, а знайшовши в його книжці любі собі ідеї, не міг не звернути на неї уваги товаришам.

Відомо між иншим, що Гулак був очитаний в сучасній собі німецькій науковій літературі. Він найбільше зі всіх членів Кирило-Методіївського Братства був покликаний забирати голос у тих розмовах, яких предметом був і Штравс і неокатолицизм і намір помиренья філософії з релігією. В Братстві такі розмови часто вели ся.¹⁶⁷⁾ Були вони не лиш живим відгомонам наукових інтересів інтелігентних одиниць, але й тих викладів, що їх чуло ся з катедр філософії на київськім університеті від такого — приміром — професора, як катедральний протоерей Софійського собора Скворцов, котрого спеціальною була полеміка зі Штравсом. На основі одного спомину Солтанівського можна зовсім на певно ствердити, що власне та університетська полеміка зі Штравсом побуджувала й декого із членів Кирило-Методіївського Братства застановляти ся над релігійними питаннями. „Студент Т—б, — оповідає Солтанівський — молодець невеликих спосібностей, страшно самолюбний і честилубний, старав ся всіми способами вирізнити ся і визначити ся серед товаришів; він тягав ся за всіми професорами, і вкінці перед Великоднем зтурбував бідного старика Скворцова, признавши ся до свого невірства. Два дні говорив з ним Скворцов і на своє вдоволене зробив його знову віруючим та потім особливо прихильно почав до нього відносити ся, часто запрошуючи його до себе в хату на духовні розмови. Про невірство Т—ба і чудесне скорє навернене його заговорив цілий університет і город. Т—бу тільки й треба було того. Він почав розповідати і в очи говорити Скворцову, що свята молитва його, Сквор-

¹⁶⁶⁾ Rocznik Towarzystwa hist.-lit. w Paryżu. Париж, 1867, ст. 369.

¹⁶⁷⁾ Н. М.: Памяти Н. И. Гулака, оп. cit., ст. 264.

цова, більше поділяла на нього, ніж його вповні переконуючі докази, і що він, Т—б, мав потім сонне видінє, яке вповні і на все зробило його віруючим. Тими штуками він осяг те, що його назначено учителем одної з київських гімназій, чого не удостоювали ся й перші з кандидатів після укінчення курсу. Т—бу ніколи не прийшло би в голову оголосити себе невіруючим, але сам Скворцов піддав йому ту гадку, збиваючи в аудиторії твердження Штрауса, звернені против чудес і божественного єства Спасителя світа¹⁶⁸⁾ Оповіданє Солтанівського не може відносити ся ні до кого иншого, як лиш до трушеного за участь в Кирило-Методіївськїм Братстві студента київського університету Тулуба, про котрого инший мемуарист пише, що він „в своїй молодости зіткнув ся з Шевченком, зачепив о берег Кирило-Методіївського Братства, був увязнений, вивинув ся щасливо, виперши ся всего, як Петро, і ставши професором, русифікував чужі діти“¹⁶⁹⁾ І певно не єдиним був Тулуб, що в Братстві навязував розмови до університетських викладів з філософії та тим чином викликував дискусії на тему помирєня філософії з релігією. Причинювались до викликування таких дискусій певно й журнальні статі. Дня 7 марта 1847 р. Т. Булгарин писав до А. Стороженка: „Ти бачиш самі дурниці в московських журналах, а я виджу більше, але мовчу. Чистий комунізм, проповіданий явно, без всяких обиняків. Напримір, в „Отечественныхъ Запискахъ“, в 1844 р., № 2, ст. 98, в статі „Іезумъ“ надруковано: „Бог на хресті, котрий освячує свободу і рівність не одних римських горожан, але і всіх людей, як членів одного людства, присуцього його божественности, от що побідило старий світ і не перестає розвивати ся і оплодотворювати ся в світі новім. Як воно тобі покажуть ся? І той журнал протегуєть ся і продаєть ся на провінції жандармами і урядниками всіх дікастерій, по розпорядкови директорів департаментів, вихваляєть ся з катедр і т. д.“¹⁷⁰⁾ При такім заінтересованю для новітнього поставленя релігійного питаня мусіла і драматична фантазія Желіговського бути предметом розмов. В ній также релігійне питанє пору-

¹⁶⁸⁾ А. А. Солтанівський: Орывки изъ записокъ,... ор. cit., кн. V, ст. 243—244.

¹⁶⁹⁾ R. Oryszowski: Czasy szkolne w Kijowie 1854/5—1862/3. Львів, 1901, ст. 48.

¹⁷⁰⁾ Н. В. С—ко: Очеркъ литературной дѣятельности А. Я. Стороженка. Кіевская Старина, 1886, кн. XI, ст. 459.

шене, а саме так, як і в Кирило-Методіївським Братстві — в душі помиренья філософії з релігією. Желіговський аргументи против релігії, черпані з письм Штравса, Бавера і Фаєрбаха, вкладає в уста Злого Духа. Він Злому Духови каже говорити:

Wy chcecie tylko prawdę w starym znać mundurze:
Już się mundur ten podarł na Golgoty górze.
Już Słowo, które przyszło i stało się ciałem,
Powieszzone oddawna — ja sam pomagałem,
Już niema Słowa ciała; tylko krzyż widzicie;
Lecz i on pada — patrz, na krzyża szczycie
Struś siedzi i swym dziobem dziobi bez litości,
Tuż przy Strusiu Chłop dzielnie siekierą go wali;
A tuż Ognisty Strumień z podstawą go pali.
Przestańcie głupcy wierzyć!¹⁷¹⁾

З такою проповідю Злого Духа, розуміють ся, не може погодити ся Йордан, що є речником поглядів самого Желіговського. В передмові до першого видання книжки Желіговський в тім напрямі виражаєть ся зовсім ясно: „Наш вік є релігійним віком! Розвинене на тій канві національних індивідуальностей, упрощене символів християнської ідеї, глибоке зрозумінє її в душі і перенесене в житє, у всі условини житя суспільного і домашного — буде тим Словом, котре було в Бога, а котре станеть ся тілом і поселить ся між нами. Прапор духа піднесений! Всі конвенціональні поваги вірувань in verba magistri якої-будь цивілізації упадають; найвисшою повагою Бог і дух Його, втілений в людство. Встають нові народи, нову пісню починають; фібри внутрішнього житя починають розвивати ся у всіх своїх живлах; слово Христового братства починає втілювати ся в народи, не в касти“.¹⁷²⁾

Мені здаєть ся, що всіма тими рисами образ світогляду Желіговського означений досить виразно, щоб можна у нім не лиш пізнати впливи Молодої Польщі, зглядно Конарщини, але і зрозуміти основу симпатій Шевченка для Желіговського. На

¹⁷¹⁾ Antoni Sowa: op. cit., ст. 116—117. В Przepis-ach (ст. 146) Желіговський пояснює, що Струсь, Хлоп і Огнений Потік означають Штравса, Бавера і Фаєрбаха та що той помисл взятий з німецької карикатури. До пояснення додає: „Наш вік без сумніву є віком великих ферментацій релігійно-соціяльних. Коли з одної сторони правовірні серця обурюють ся на появу зухвалих і нераз безбожних виображинь, то з другої сторони спостерігаємо в історії людства завсїгди те відрадне явище, що вони служать тільки до глибошого вияснення і відчутя все святої і нічим незламаной правди“.

¹⁷²⁾ Idem, ст. XIX—XX.

скільки Гулак безпосередно ширенем ідей винесених з дорпатського університету, де Конарщина ширила ся, чи посередно, зверненем уваги на піоніра Конарщини Желіговського, причинив ся до кращого промоцненя шляху впливам Молодої Польщі на членів Кирило-Методіївського Братства, на стільки можна приписувати йому і якийсь більший вплив на Шевченка. Зауважують, що під таким впливом оставали певно і інші члени Братства, яких тільки на тій основі можна би уважати в якімсь часі польонофілами. Такими булиб і всі ті приятелі Шевченка, що їх польонофілами з часу Кирило-Методіївського Братства назвав Оришовський в своїх споминах: Сошенко, Хильчевський, Тулуб.¹⁷³⁾

Вплив Гулака на Шевченка представив ся би значно імовірнійшим і значнійшим, колиб дало ся доказати, що оба вони пізнали ся ранше, перед приїздом до Києва. Одначе се ледви чи можливе. Значно легше було би доказати, що Гулак міг мати вплив на Костомарова, в котрого писаннях не трудно знайти і сліди таких думок, які виражені в Jordan-ї Желіговського.¹⁷⁴⁾ Вплив Гулака на Шевченка, коли був якийсь, міг бути безперечно більший від впливу Костомарова, але трудно йому приписати перше зазнайомлене Шевченка з новими ідеями взагалі, як трудно булоб і впливови Костомарова приписати перше зазнайомлене Шевченка із славянофільством, дарма що Костомарів, як член Кирило-Методіївського Братства, був одушевлений для славянської ідеї, а в слідстві на питане, що знає про неї, написав цілу розвідку про Славян з цитатами із Шафарика і інших учених.¹⁷⁵⁾ Як зі славянофільством, так і з революційними ідеями познайомив ся Шевченко до заснованя Кирило-Методіївського Братства, до близшого зіткненя з визначними членами його, ще в Петербурзі.

Сам Шевченко на питане, яке мало на ціли викрити жерела його революційних думок, відповів: „Будучи ще в Петербурзі, я чув скрізь різкі слова і наріканя на царя і правительство. Вернувши ся на Україну, я почув ще більше

¹⁷³⁾ Oryszowski: op. cit., ст. 39—48.

¹⁷⁴⁾ З думками вираженими в Jordan-ї Желіговського сильно сходять ся думки поезії Костомарова п. з. „На добраніч“, (Збірник творів Ієремії Галки. Одесса, 1875, ст. 105—109), що в петербурзькій „Оснoві“ (1861, кн., ст. 44—48) заосмотрена датою: червень 1847.

¹⁷⁵⁾ Евгеній Гаршинъ: Шевченко въ ссылкѣ. Историческій Вѣстникъ, 1886, кн. I, ст. 158.

і гірше між молодими і між поважними людьми; я побачив бідність і страшний угніт селян дідичами, посесорами і економами шляхтичами, і все те робило ся і робить ся іменем царя і правительства...¹⁷⁶⁾ Вже в тім зізнаню Шевченка була би легка вказівка на тайні революційні кружки в Петербурзі до 1845 р., бо різкі слова і наріканя на царя і правительство хиба найбільше в тих кружках давали ся чути. На звязки Шевченка з тими кружками натякнув і Ліпранді в своїм доносі на Петрашевців. На скільки він міг довідатись, петербурські конспіратори покладали надії на поміч України, бо там, як вони припускали, була вже ферментація в умах від посіву киненого творами Шевченка.¹⁷⁷⁾ Та відомо дещо й про безпосередню знайомість Шевченка з Петрашевцями. Петрашевець Микола Момбеллі в своїм дневнику записав 1847 р. з приводу ув'язнення Шевченка все, що знав про нього не тільки з оповідань, але й на основі власного пізнання, бо з Шевченком стрічав ся ранше у Евг. Гребінки.¹⁷⁸⁾ Подаючи характеристику Шевченка, Момбеллі замітив, що Шевченко з привязанєм до України виявляв своє невдоволенє з Росії. Коли воно могло виявляти ся Шевченком в прияві Гребінки, то видко, що й Гребінка не був уважаний Петрашевцями за непевного чоловіка. Іншу, може в деім пересадну вістку про кружкову діяльність Шевченка в Петербурзі знаходимо в листі Сергія Левицького, писанім до Шевченка з Петербурга 1 марта 1850 р. „Много тут таких, що згадують Вас, — писав він — і Головка каже, що хоч Вас і не стало, але на Ваше місце знайдець ся до 1000 людей, готових постояти за все те, що Ви говорили“.¹⁷⁹⁾ Семеvський зовсім влучно бачить у тих словах Левицького вказівку на той більше український кружок у Петербурзі до 1845 р., що явно міг маніфестувати ся тільки театральними виставами, яких успіхи Шевченко схарактеризував у листі до Кухаренка словами: „Отамане, як би ти знав, що тут робить ся. Тут робить ся таке, що цур йому й казати. Козацтво ожило!!!

¹⁷⁶⁾ Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Ш., оп. cit., ст. 107—108.

¹⁷⁷⁾ Семеvскій: Изъ исторіи общественныхъ идей въ Россіи въ концѣ 1840-ыхъ годовъ. Ростів на Дону, 1905, ст. 52.

¹⁷⁸⁾ Семеvскій: Кирилло-Меvодіевское общество, оп. cit., ст. 56 до 58, 109.

¹⁷⁹⁾ Стороженко: Новые матеріялы для біографіи Шевченка, оп. cit., ст. 428; Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Ш., оп. cit., ст. 143.

Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинуть ся доля,
Козак заспіва:
Нема в краю
Нашім ні Німця“.¹⁸⁰⁾

Ожили традиції гетьманської вільної України в петербурзьким кружку Шевченка з особлившою силою після його поїздки на Україну в 1843 р., з якою він сам на слідстві звязував скріплене своїх революційних думок, а про яку до Кухаренка писав 26 падолиста 1844 р. з Петербурга: „Був я торік на Україні — був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну“...¹⁸¹⁾ Оживив ся кружок історичними традиціями України під впливом нових думок не без участі Шевченка. Визначним способом до розбудження нового руху стало тоді даване театральних вистав з давного побуту України, а першим керманичем тої роботи був Шевченко. До розпорядимости мав драматичні писаня Котляревського і Квітки, але їх було за мало і на число і на зміст. Прийшлось подбати про нові, а передовсім про відповіднійші. Що міг сам зробити, зробив уже, а до Кухаренка писав: „На різдвяних святках наші земляки отут компонують театр у медіцинській академії; так я думав, щоб ушкварить твій Черноморський побит, але тепер уже пізно, а як би ти його звелів переписать гарненько та прислав к Великодню, тоб це так. А тепер вони вже розучують Москаля Чарівника, Шельменка, Сватання на Гончарівці і мого Назара Стодолю“.¹⁸²⁾ В театральних виставах Шевченко без сумніву брав участь также як актор, бо инакше трудно би пояснити, де би він міг придбати собі той акторський хист, яким пізнійше в Новопетровській Кріпости пописував ся, граючи по свідоцтву Е. Косарева „превосходно“ Расположенського в комедії Островського „Свои люди сочтемся“.¹⁸³⁾ Та не одними

¹⁸⁰⁾ Семевскій: *op. cit.*, ст. 109; Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 350.

¹⁸¹⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 349. В иншій листі до того-ж Кухаренка писав, що на Україну вже не надієть ся, бо „там чорт ма людей, німці прокляті, більш нічого“ (німці — в апелятивнім значіно). Зарікав ся й їхати в друге на Україну: „дур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую“ (*Idem*, ст. 348).

¹⁸²⁾ *Idem*, ст. 349.

¹⁸³⁾ Нѣскольکو новых матеріяловъ для біографіи Т. Г. Шевченка. Кіевская Старина, 1893, кн. II, ст. 251—252.

театральними виставами будив Шевченко давний дух України. Він рівночасно заходив ся коло видавництва „Живописная Украина“, що й появило ся 1844 р. в Петербурзі й містило між иншим картину „Дари в Чигирині“, складані Хмельницькому в хвили найвисшої слави України посольствами трех держав. Надто-ж збирав ся ще „кликнуть на світ Головатого“ в такім виді, як він „стоїть сумний коло зімнього дворця, позаду Нева, а за Невою кріпость, де конав Павло Полуботок“. Носив ся вкінци довго з гадкою пустити в світ окремих виданем поему „Гамалію“,¹⁸⁴) ту по „Іванови Підкові“ другу ідеалізовану картину сили і слави українського козацтва в своєму освітленю.

Як усе воно замітне по своїй одноцільності в замислі, так еще замітнійше, що все вказує знову на звязки Шевченка з тою революційною конспірацією, яка подібними способами силкувала ся досягнути свою ціль, а в якій передову ролю грали Поляки. На такі звязки вказувало би вже те, що Шевченко свого „Гамалію“ сподівав ся побачити в варшавськім виданю, заки його надруковано несподівано в Петербурзі, а Головатого наміряв посилати у літографію в Париж.¹⁸⁵) Ті самі круги, що звертали Шевченка з „Гамалією“ до Варшави, з Головатим до Парижа, з певністю мали вплив і на Шевченків запал для театральних вистав національного характеру та для видавництва „Живописная Украина“. Атже-ж се в Конарщині Зв'язок Жіноцтва, як відомо вже, признав національний театр „найвірнійшим, неначе живим образом обичаїв і духа батьків“, постановив займати ся ним та зобов'язувати артистів, щоби бодай кілька раз до року давали штуки національного характеру. На значіне-ж національного малярства для революційно-демократичної пропаганди звертано нераз увагу в кругах польської еміграції, де й появили ся відповідні видавництва, між якими визначнійшим була й Polska Malowpisza, по заголовку і по ідеї неначе предтеча Шевченкової „Живописной Украины“. А ще

¹⁸⁴) Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 348.

¹⁸⁵) Ibidem. — Тут приходиться мені замітити, що хронологія листів Шевченка у виданю Яковенка повна помилок, дороблювана без уваги на зміст. Так, приміром, лист до Бодяньського, в яким доносить ся йому, що „Гамалія“ вже надрукований в Петербурзі, означений датою 15 марта 1844, а лист до Кухаренка, де говорить ся, що „Гамалія“ друкується в Варшаві і ще не видрукований, має дату 24 марта 1844. Очевидно, що той другий лист написаний ранше від першого. І се не єдиний случай попутаня хронології, яке дуже утруднює користанє з Шевченкових листів у Яковенковім виданю.

безпосередно перед Шевченковою постановою видавати „Живописную Украину“, всего одним роком ранше, парижський *Demokrata Polski* присвятив спеціальну статтю гадкам „O potrzebie narodowego polskiego malarstwa“, взиваючи до мальованя національної Польщі й переконаючи, що малярство, як музика, найскорше може стати ся народним, а тим самим найскорше може придати ся до успішної агітації між народом.¹⁸⁶⁾

Де саме зустрів ся Шевченко вперше з гадками про вагу театральних вистав національного характеру і національного малярства, не дасть ся прослідити. Зовсім не виключене, що розмови на такі теми чув і на Україні в 1843 р., а в хаті Чужбинського, у збірці польських книг і журналів, з якої читав дуже багато, міг знайти й *Demokrat-a Polsk-ого* з 1842 р.¹⁸⁷⁾ Одначе про значіне театральних вистав для національної пропаганди він з певністю довідав ся ранше в Петербурзі, бо вже в 1841 р. взяв ся до писаня для кружкового театру. Дня 8 грудня того року писав Квітці: „Ще посилаю вам кацапські вірші своєї роботи; коли доладне що, то друкуйте, а коли ні, то закурить люльку, коли курите. Це, бачте, пісня з моєї драми „Невѣста“, що я писав до вас, трагедія Никита Гайдай. Я перемайстрував її в драму, я еще одну драму майструю, назоветь ся „Сліпая красавиця“. Не знаю, що з неї буде; боюсь, щоб не сказали москалі *mauvais sujet*, бо вони, бачте, з українського простого биту. Ну, та цур їм, москалям!¹⁸⁸⁾ А 30 вересня 1842 р. Шевченко сповіщував Кухаренка: „Скомпонував я ще драму чи трагедію в трьох актах, зоветь ся Данило Рева; не знаю, що з неї буде, бо ще і сам не читав; прочитаємо в двох, як приїдете, бо я таки вас зімою сподіваю ся“.¹⁸⁹⁾ Факт, що Шевченко при всій своїй неохоті до московської мови, виявлюваній доволі рішучо навіть в листах до брата Никити (^{15/11} 1839, ^{2/3} 1840), а потім до Квітки (^{8/12} 1841) і до Кухаренка (^{30/9} 1842),¹⁹⁰⁾ все таки свої драми писав по московськи і в поемі „сповідав ся кацапам чорствим словом“, — той факт, що його біограф Шевченка пояснював неприхильними відзивами московських рецензентів про українські писаня поета

¹⁸⁶⁾ *Demokrata Polski*, Париж, 1842, т. IV, ст. 77—80, 84—87.

¹⁸⁷⁾ Чужбинській: *op. cit.*, ст. 12.

¹⁸⁸⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 344.

¹⁸⁹⁾ *Idem*, ст. 346.

¹⁹⁰⁾ *Idem*, ст. 343—345.

і бажанєм його показати своє знанє московської мови,¹⁹¹⁾ мені представляєть ся як один з доказів, що Шевченко, вже беручись до писання своїх перших московських творів, наміряв виступити з ними в ролі піоніра нових ідей в кружку петербурської молодєжи, в кружку неоднотїльним по національности, отже й невповні спосібним до зрозуміння писань на українській мові. Передовсім для запевненя успіху своїй пропаганді Шевченко міг компромісово заступити в своїй творчості українську мову московською. Намір досягнути висшу цїль примирював Шевченка з московською мовою так само, як з московськими славянофілами їх співчутє для тяжкої долі кріпаків та їх згода з поглядом Кошельова, що кріпацтво противне правдивому христїянству. Се належить безумовно тямити й при пояснюваню, чому Шевченко дещо із своїх московських писань помістив у обскурантнім „Маяк-у“. Пояснюванє того одною прихильністю „Маяка“ для українського письменства, приймає й Семевським,¹⁹²⁾ ще не достаточне.

Як московська мова деяких Шевченкових писань вказує на спеціальне призначенє їх, так ідеї тих писань кидають світло на той Шевченків кружок, для котрого він їх призначував. „Никита Гайдай“, речник Хмельниччини, дивить ся на неминуче польсько-українське кровопролитє як на Божий суд, як на покаранє за потоптанє Божого закона братської любови катами українського народа, магнатами, перед якими рад би він захоронити потомків, закликаючи їх до славянської єдности в любови. Мрія його про будучий рай, який мав би настати при пошанованю Божого закона по усуненю магнатів, сеж мрія революціонерів-демократів з під стягу Лелевеля — Молодої Польщі, Товаришеня Польського Народа, Зєдиненя, але так зручно убрана в славянофільство, що не вмїли пізнати ся на нїй в редакції „Маяка“ в 1842 р. Поема „Слѣпая“ — один великий протест против тих надужить кріпацтва, що потягають за собою злочин підпалу, але й рівночасно дають оправданє злочинцєви, — зовсім після виображїнь Рóпос-и. Таким-же протестом против неволї подружя, в яку втручує батько для особистого свого інтересу власну дитину, є драма „Назарь Стодоля“. Тїнь злочину кинена в тїй драмі згідно з тенденціями Рóпос-и на слова батька-деспота: „Цє-ж моя

¹⁹¹⁾ Кониський: *op. cit.*, т. I, ст. 115.

¹⁹²⁾ Семевскій: Кирилло-Меєодієвское общество, *op. cit.*, ст. 108.

дитина, моє добро, слідовательно моя власть, моя і сила над нею. Я отець, я цар її¹⁹³⁾ А вкінці поема „Безталанний“ або „Тризна“ — той ідеальний образ евангельської братської дружини, взорованої на дружині Христовій, з учителем нових правд і дванайцятьма його апостолами, з останною тайною вечерею і рік-річним повтарянем її на вічну пам'ять учителя — се-ж як не відблиск Шевченкового кружка в Петербурзі, то таки з певністю ремінісценція Товариства Зєдинених Братів не свобідна й від впливів Polsk-и Chrystusow-oї: при проповіді евангельського братства з осудом фальшивої філософії — голошене побіди без крові на дорозі пожертвованя, подаване взору людству з ладу і краси в природі, осуджуване минувности за її братовбийчі подвиги.¹⁹⁴⁾

Одначе діяльністю для театральних вистав, московськими драмами й поемами, видаванем „Живописной України“ не вичерпують ся ще всі сліди впливу польських еміграційних організацій на Шевченка. Що не могло виразити ся явно, виражувало ся тайно — в тих рівночасно (до 1845 р.) по українськи писаних поемах Шевченка, від яких пізнійше, в Києві, Костомарова „обдало страхом“, а які я з повним правом можу назвати конспіраційними поемами. Спеціально конспіраційною поемою з тої доби (1841—1844) вважаю „Сон“ (8/7 1844). Се обличуване російського царизму, повного деморалізації на низинах кріпацтва і мілітаризму, а сервілізму на вершинах чиновництва, цвігане бичем безпощадної сатири проявів самообожаня в виступах царської пари, пятноване тяжких злочинів, яких предки її допустили ся в поступованю з Україною — все те неначе й писане на відомі зазиви Рóпос-и, звертані до поетів і писателів, а повторювані в Конарщині Звязком Жіноцтва. А при тім і натяк на клич рівности всіх людей:

Усі на сїм світі
І царята і старчата
Адамові діти!¹⁹⁵⁾

І при співчутю для декабристів неохота до московщини. Хиба досить доказів на те, що революційно-демократичні тенденції „Сну“ виплили з польських жерел, як і на те, що не міг він бути призначений до опублікованя, а тільки до читаня

¹⁹³⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 9.

¹⁹⁴⁾ Idem, ст. 70, 75, 77.

¹⁹⁵⁾ Т. Шевченко: Кобзарь. СПб., 1908 (2-ге видане В. Доманицького), ст. 170.

в кружку одномишленників автора, конспіраторів. Конспіраційною поемою є „Сон“ також з формального боку. Без коментаря нині в ній не все буде зрозуміле. Багато в ній натяків, алюзій, недомовок. Так не пишеться для ширших і дальших кругів. Так можна писати тільки для кружка добре втаємничених у все те, про що поет хотів сказати і ясно і без зайвої многомовности. Свої розуміються легко. Так як „Сон“ писані були й ті московські чи польські сатиричні пісні і вірші революційних кружків, про які я вже згадав, заосмотрювані часто карикатурними малюнками. До ряду їх можна зачислити й „Сон“. Для карикатурного ілюстровання в ній повно епізодів. Можливе, що власне „Сон“ ілюстровали гр. де Бальмен і Башилів, котрих Шевченко на слідстві назвав ілюстраторами своїх писань.¹⁹⁶⁾ Воно тим правдоподібніше, що тільки ілюстрації до „Сну“ могли стягнути на Шевченка царську заборону рисувати, як заборону писати стяг на нього зміст поеми.¹⁹⁷⁾

Такими конспіраційними поемами, як „Сон“, є з петербурської доби в Шевченка ще „Чигирин“ (¹⁹/₂ 1844) і „Розрита могила“ (⁹/₁₀ 1843). В обох поемах поет звертається не лиш против московського поневолення України, але й против винownika того поневолення, Богдана Хмельницького. Коли пригадати, що Андрузський на слідстві обтяжав Шевченка зізнанєм, будім то він „з гетьманів більш за всіх хвалив і шанував Мазепу,¹⁹⁸⁾ а дальше й другий факт, що Шевченко писав лібрето до опери „Мазепа“ для музики П. Д. Селецького,¹⁹⁹⁾ то побіч осуджування Хмельницького за віддане України Москві сліди симпатій для Мазепи, що повставав против неї в порозуміню з одною партією Поляків, повинні би не тільки бути характеристичні для Шевченка, але й представити ся як нова нитка у зв'язках його саме з польськими революціонерами.

І в інших українських поемах, написаних Шевченком по виданю „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ до остаточного виїзду з Петербурга, знайдець ся неодна замітне. Полишаючи на боці розбуджуване тихої туги за новим визволенем України мальованем високо артистичної картини давного визвольного походу в „Гамалії“ (1842), поминаю теж вислів гіркого жалю в присвяті „Н. В. Гоголю“ (³⁰/₁₂ 1844), що:

¹⁹⁶⁾ Матеріялы по политическому дѣлу Т. Г. Шевченка, *op. cit.*, ст. 108.

¹⁹⁷⁾ *Idem*, ст. 122.

¹⁹⁸⁾ Кониський: *op. cit.*, т. I, ст. 236.

¹⁹⁹⁾ Киевская Старина, 1884, кн. IX, ст. 621.

Не заревуть в Україні
 Вольнії гармати,
 Не заріже батько сина,
 Своєї дитини,
 За честь, славу, за братерство,
 За волю України.²⁰⁰⁾

Се тільки відгомін Шевченкового бажання волі для України, раз слабший, раз сильніший. Але „Сова“ (⁶/₅ 1844), — та мати, що впавши жертвою несправедливости в вибираню рекрута, дуріє і муштрує цеглину, сином її називаючи, се така-ж ілюстрація до викладу Рóпос-и про самоволю в російськiм рекрутованю, як „Черниця Марьяна“ (1841) — ілюстрація до погляду тої-ж Рóпос-и на бідні жертви подружного насильства і тюрми-монастиря.

Викриваючи сліди польських революційно-демократичних ідей в писаннях Шевченка вже з 1841 р., в „Черниці Марьяні“, в „Слѣпой“, в „Никитѣ Гайдаѣ“, я по prostu не міг би подумати собі, щоби від впливу тих ідей могла бути свобідна така поема, як „Гайдамаки“, викінчені також в 1841 р. І дійсно, „Гайдамаки“ не свобідні від такого впливу. Він у них навіть виразніший, ніж можна би було сподіватись.

Я не думаю вказувати тут на звязок Шевченкових „Гайдамаків“ з тими яacobінськими ідеями, що їх приголошували деякі польські революціонери-демократи в часі великої еміграції, заохочуючи навіть визначних польських писателів по 1831 р. визискувати для революційно-демократичної агітації епізоди з уманської різні з 1768 р. так само по яacobінськи, як визискували їх польські революціонери з кінця XVIII ст.²⁰¹⁾ Звязок Шевченкової поеми з польським еміграційним яacobінізмом очевидний, але його можна би пояснювати впливом колївщини в польській літературі до 1841 р. Для мене-ж важніше є вказане ближших звязків Шевченка з революційно-демократичними організаціями Поляків чи з їх публіцистикою, вказане безпосереднього впливу їх на Шевченка, без посередництва польської літератури. Впрочім сам вплив польської літератури не пояснив би нам вповні всіх різниць між поглядом на гайдамаччину в польських революціонерів і в Шевченка. Ті різниці зазначили ся в тих рефлексійних уступах Шевченкової поеми

²⁰⁰⁾ Шевченко: Кобзарь, СПб. 1908, ст. 189.

²⁰¹⁾ Моє: Колївщина в польській літературі до 1841 р., Львів, 1910; моє: З життя і творчости Т. Шевченка, Львів, 1914 (Шевченко в польській революційній притчи); моє: Шевченко і гайдамаки, Діло, 1914, ч. 43.

і в тій „передмові“ до неї, якими поет застерігаєть ся недвозначно против заміту, буцім би то він апотеозував героїв уманської різні і наміряв різню викликати на ново. Ті рефлексійні уступи, а більше „передмова“, є як раз документами безпосередного впливу польських революційно-демократичних організацій на Шевченка.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховай ся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось
І Альту і Сену: і там розлилось,
Не знать за-що, крови широкее море.
А тепер що буде? Сховай ся-ж за гори;
Сховай ся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать!

Сей вислів виразної відрази до страшної картини, викликаної творчою уявою поета, заосмотрений ще й приміткою його: „Тарасова й Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид римської тіари“.²⁰²⁾ І се, що сказане в сій примітці, доповнюють ся на іншій місци поеми, де поет боліє на згадку великого братовбийства:

Болить серце, як згадаєш:
Старих Славян діти
Впились кровью. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.²⁰³⁾

І осуд національних гріхів минувшости і жаль на потоптане звязків славянського братства й солідарности і приписане всеї вини релігійному фанатизмови, ксьондзам, єзуїтам і римському папі — які то дзвінки струни, що в них так справно вдаряли Круліковський і публіцисти з Рінос-и!

Та ще замітнійше і важнійше се, що написано Шевченком у „передмові“ до „Гайдамаків“.

„Весело подивить ся на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як бороли ся Ляхи з козаками. Весело, а все таки скажеш: „Слава Богу, що минуло!“ А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми — Славяне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братають ся знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом,

²⁰²⁾ Шевченко: *op. cit.*, ст. 96.

²⁰³⁾ *Idem*, ст. 105.

покрита, нерозмежованою останеть ся на-віки од моря і до моря славянська земля!²⁰⁴⁾

Не зважаючи на легкий натяк на ідеал славянської федерації (нерозмежованість славянської землі од моря і до моря), належить звернути увагу передовсім на оправдуване поета, чому він узяв тему з гайдамаччини. Те оправдуване потребою пригаданя помилок батьків і каєня, по якім повинна наступити поправа, воно більше всего засвідчує, що Шевченко вже в 1841 р. оставав під впливом революційно-демократичних організацій польської еміграції, особливо тих, які стояли у звязку з Лелєвелем. Коли в 1836 р. часопись *Nowa Polska* закинула Громаді Умань, що вже в назві її видко звеличуване гайдамацьких ножів, Громада Умань відповіла таким знаменним оправданем: „Пригадуване помилок наших батьків, за які нині вітчизна і ми принимаємо тяжку кару неба, веліло нам приложити палець до найболучійшої з ран. Дітям Уманя, шляхті, нам випадало взяти імя того театру жорстокостей, щоби перед небом, вітчизною і людьми сповнити покірну експіацію за провини батьків. Нам випадало прибрати назву Уманя, щоби з населенем України, з населенем грецьким постановити союз відродження, союз будучини; щоби у спільній памяті затерти спільні терпіня, щоби за переслідоване народа України, за викликані найстрашнійші реакції, тою самою назвою обмити спільну ненависть, змазати криваві памятки“.²⁰⁵⁾ Схожість поглядів на гайдамаччину в Громади Умань і в Шевченка — поражаюча; вислови тих поглядів у головнім — майже однакові; залежність Шевченкових поглядів від поглядів громади Умань — очевидна. Тільки той факт, що погляди Громади Умань на гайдамаччину впливають у Шевченка з повною силою і ясністю не з відповідного освітлення цілости його поеми, але що-йно з доробленої „передмови“, та що в самій поемі два рефлексійні уступи, достроєні до поглядів Громади Умань, являють ся якось неожидано, несподівано після попереднього тону поеми, не підготовано тим попереднім тоном — той факт наводить мене на гадку, що Шевченко в іншій тоні свою поему почав писати, а в іншій тоні кінчив, або скінчену перерабляв, за порадою з боку, щоб застерегти ся против замітів якобінізму. На се вказували би й його слова в „перед-

²⁰⁴⁾ *Idem*, ст. 134—135.

²⁰⁵⁾ *Szpotński: Lud Polski*, Львів, 1907, ст. 30.

мові": „Весело, а все таки скажеш: Слава Богу, що минуло!“ Се й пояснювало би нам давно відчувану нерівність у будові „Гайдамаків“, якесь ніби двоєнє поствової душі.

Коли би хто хотів ще сумнівати ся, чи могли доходити до Шевченка ідеї Громади Умань, то я йому зверну увагу на ще одну гадку в Шевченка, яку високо підніс Сірко, вважаючи її оригінальною Шевченковою гадкою. Шевченко — каже Сірко — „перший поставив у нас питанє політично-національне й питанє про крєпацтво на ґрунті соціалістичному і відкидаючи лібералізм у політиці, разом із дворянським націоналізмом і демократизмом — він перший кинув у вічі ліберальному панству радикально-гостре запитанє:

По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте?

І дальше пригадує Сірко, що все панське добро в очах Шевченка було крадіжою:

Дідами крадене добро.²⁰⁶⁾

Не уймаючи ваги тій гадці Шевченка, що земля є „всім даною“, громадською власністю, а посіданє її панамі є наслідком крадежі, мушу пригадати: перше, що вже в відозві Демократичного Товариства до повстанців-воєків селянського походження з 12 вересня 1832 земля признана даною від Бога для всіх людий, та що таке голошено і в організаціях Молодої Польщі і Польського Народу (Lud Polski), т. є. у звязку громад Умань і Грудзьонж, котрих речником був также Круліковський в своїм видавництві Polska Chrystusowa; друге, що саме з організації Польського Народу з кличами комунізму на евангельській основі давала ся чути як найчастійше гадка про кожду власність, як про річ рабівництва і морду. І як у відозві Демократичного Товариства з обуренєм підношено, що на Україні панство людий з землею „один другому продає, або у карти програє“, так член Громади Умань, Свентославський, обурював ся на кожду приватну власність, як на крадіж, пишучи в 1845 р. на жаданє редактора Polsk-и Chrystusow-oї про „Przyszłe powstanie Polski“ — статю повну безпощадного пятнованя всіх, що усвячують понятя незгідні з наукою Христа за приміром папи

²⁰⁶⁾ Сірко: *op. cit.*, ст. 81—82.

і його одномишленників та при піддержуваню тих понять сподіють ся вибороти собі свобідну Польщу.²⁰⁷⁾ Погляд Свенто-славського на приватну власність міг бути лиш повторенем такого-ж погляду члена Громади Грудзьонж, Ворцеля, автора спеціального викладу О własności, одобреного цілою громадою Грудзьонж уже в 1836 р.,²⁰⁸⁾ на основі чого можна сказати, що найвизначнійші члени двох громад, Уманя і Грудзьонжа, зєдинених в організації Польський Народ, виражали й погляд цілої тої організації. Коли-ж Ворцель в 1840 р., не змінюючи в нічім своїх поглядів, перейшов до Зєдиненя, утвореного Лелевелем, то Ворцелів погляд на власність міг і серед членів Зєдиненя більше розширити ся.²⁰⁹⁾ До 1845 р., в котрім написані Шевченкові поеми „Посланіє“ (14/12 1845) і „Холодний Яр“ (17/12 1845) з висказами про панську власність,²¹⁰⁾ що їх цитує Сірко, було досить часу на розширене відповідних Ворцелєвих думок. Найлегше можна було зустрінути ся з ними на Волині в околицях Рівного, відки Ворцель був послом на революційний сойм в 1831 р., а відки Шевченко в петербурській Академії мав товаришів Поляків, Канєвського і Карла та Рудольфа Жуковських.²¹¹⁾ Одначе не чужі були ідеї Ворцеля й Москалям революціонерам у Петербурзі, хочби лиш наслідком звязків їх із щирим приятелем Ворцеля, Герценом, що й присвятив Ворцєлеви по його смерті повний сердечного тепла некрольоґ.²¹²⁾ А відомо-ж, як і Шевченко відносив ся до Герцена. Зустрівши ся в 1858 р. на повороті з заслання з давним знайомим Шумахером, Шевченко під днем 6 лютого записує в своїм „Дневнику“: „Він недавно вернув ся із-за границі й привіз із собою 4 числа Колокола. Я перший раз сьогоня побачив газету і з побожностю поцілував“.²¹³⁾ Крім високого пієтизму для Герцена видко тут і живе заінтересованє Шевченка нецензурним виданєм. З таким заінтересованєм слїдив Шевченко за нецензурними виданнями із-за границі від першої хвилі свободи після

²⁰⁷⁾ Polska Chrystusowa, Париж, 1846, том II, зшиток 1, ст. 32—63; Szpotański: op. cit., ст. 55—69.

²⁰⁸⁾ Szpotański: op. cit., ст. 47—54.

²⁰⁹⁾ Idem, ст. 45.

²¹⁰⁾ Шевченко: op. cit., ст. 263, 276.

²¹¹⁾ Romuald Podbereski: Kilka słów o pracach malarskich w Petersburskiej Akademii Sztuk oraz o polskich artystach tamże pracujących... Tygodnik Petersburski, 1842. ч. 59.

²¹²⁾ Szpotański: loc. cit.

²¹³⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 304—305.

заслання. Під днем 20 вересня 1857 р. в „Дневнику“ записав, що в М. Брилкина взяв читати льондонські „Голоса изъ Россіи“; під днем 16 жовтня знову, що П. Голіховський розповів йому про організоване в Парижі журналу „Посредникъ“ під редакцією Сазонова. „Головна ціль журналу — замічено — бути посередником між льондонськими періодичними виданнями Іскандера і російським правительством тай викривати підлости Пчелы, Le Nord, і взагалі правительственні плюгавства. Прекрасний намір! Жаль, що не в Брюсселі або не в Женеві. В Парижі як раз коронований Картуш по приятельськи придавить се новонароджене дитя святої правди“.²¹⁴⁾ З тої записки видно, що Шевченко інтересувався не тільки змістом, але й долею заграничних видавництв про Росію й мав не злі інформації. Коли-ж се було можливо йому в Нижнім Новгороді, на скільки-ж можливійше було ранше в центрі Росії, в Петербурзі, де він зараз після викупу з кріпацтва знайшов доступ у різні круги, всюди був радо витаний, став модний.²¹⁵⁾

Були-ж у Шевченка в Петербурзі знайомости не тільки з кружками Петрашевців, де міг стрічати ся з революціонерами Поляками, але і з польськими кружками людей різної масти. Поляки товариші з Академії зазнайомили Шевченка з кружком Ромуальда Подберезького, видавця *Rocznik-a Literack-ogo* й автора прихильної рецензії на „Живописную Украину“ в *Tygodnik-u Petersbursk-im* з 1844 р., а навіть посередника в продажі її, що так само замітне, як поява „кобзаря, Тараса Шевченка“ у списі передплатників на *Rocznik Literacki* з 1843 р.²¹⁶⁾ І хоч Куліш в листі до Шевченка з 31 грудня 1844 р. назвав Подберезького дурнем,²¹⁷⁾ Шевченко певно не так думав про нього. В його кружку стрічав ся з людьми, що інтересували ся українською літературою і вміли дивити ся як слід на явища її, відріжнюючи зерно від полови такого, приміром, Падури, котрого — подібно, як пізнійше Шевченко — вважали нікчемним.²¹⁸⁾ До кружка Подберезького належав і офіцер кавказської армії, поет і співробітник *Rocznik-a Literack-ogo*, Тадей Лада Заблоцький, що

²¹⁴⁾ Idem, ст. 262, 273—274.

²¹⁵⁾ Кониський: *op. cit.*, ст. 79 і д.

²¹⁶⁾ Мое: З життя і творчості Т. Шевченка, Львів, 1914, (в статі: Перші польські голоси про Шевченка).

²¹⁷⁾ Н. Стороженко: Новые матеріали для біографії Шевченка. Київская Старина, 1900, кн. IX, ст. 305.

²¹⁸⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 314.

відбуваючи службу в Тифлісі, помагав з А. Чужбинським Фр. Боденшtedтові зладити німецький переклад українських народних пісень (*Die poetische Ukraine*, 1845), сам перекладав їх на французьке, а в своїх оригінальних поезіях зраджував знане Шевченкової поезії,²¹⁹⁾ значить ся захоплював ся нею. Як покараний ранше засланим у салдати, Заблоцький певно був одним з вольнодумних.²²⁰⁾ З його особою може вязати ся питання, чи міг знати Шевченко Боденшtedтову „Поетичну Україну“; друге, відки міг взяти ся в Куліша в 1844 р. намір видати Шевченкового „Кобзаря“ і „Гайдамаків“ за границею по німецьки;²²¹⁾ найважніше-ж може третє, якими дорогами доходили до Шевченка відомости й настрої з Кавказу, що виявили ся так революційно в його елегії на смерть гр. Якова де Бальмена.

До найранших петербурських звязків Шевченка з Поляками належить його щира приязнь з Леонардом Демським з 1839 р. Припадає вона на той час, коли Шевченко ще обертав ся найчастійше в окруженю свого учителя К. Брюлова й земляків Українців, від Брюлова — можливе, що епігона з Біблійного Товариства — не лиш брав поради читати Біблію, але й вислухував нарікань на „феодалів-собачників,²²²⁾ а в Гребінки може тоді вже стрічав ся з пізнійшими Петрашевцями. В тім часі, в другій половині 1839 р., Шевченко щиро дружить ся з Демським, з ним разом мешкає, з ним разом читає, в нього вчить ся французької мови. Серйозність Демського Шевченкови імпує. Смерть Демського його сильно вражає. З незвичайною симпатією згадує його пізніше (1856 р.) в своїй автобіографічній повісти „Художник“, з котрої довідуємось, що не жалувал і власних заходів коло похорону того „праведника“.

²¹⁹⁾ Порівн. його поезію: *Dumka w samotności* (*Lewiatan*, Київ, 1848, ст. 180) з початком присвяти „Гайдамаків“.

²²⁰⁾ Мое: *Die poetische Ukraina von Bodenstein*. *Oesterreichische Monatschrift für den Orient*, Відень, 1915, ч. 9—12, ст. 271, або те саме по українськи в „Звіті управи гімназійних наукових курсів з українською викладовою мовою у Відні“, Відень, 1915, ст. 5—6.

²²¹⁾ Стороженко: *op. cit.*, ст. 310. Куліш писав Шевченкови з Петербурга: „Если-же Вы согласитесь теперь исправить Кобзаря и Гайдамаковъ, то я бы желалъ во время моего пребывания за границею напечатать ихъ для славянскаго міра съ нѣмецкимъ переводомъ, введеніемъ и комментаріями на нѣмецкомъ языкѣ — да славится украинское имя на всѣхъ языкахъ“.

²²²⁾ Кониський: *op. cit.*, ст. 97, 83.

А найінтереснійше, що знаємо також з тої автобіографічної повісти, то се, що в Демського була своя бібліотека і в ній по польськи тільки — Міцкевич і Лелевель.²²³⁾ Коли воно не значить, що Демський польську літературу маловажив, то з певністю можна припускати на основі того, що Міцкевича і Лелевеля спеціально цїнив. Міцкевич взагалі ніколи не був так читаний, як тоді.²²⁴⁾ А Лелевель, як провідник Молодої Польщі, що оставав у безпосереднім порозуміню з Конарським підчас його праць на Литві і на Україні, і як творець Зединеня, голосний в Росії ще наслідком оголошеня до неї революційної відозви з 1832 р. і конфлікту з французьким правительством ізза неї,²²⁵⁾ не міг бути незаний і Демському із своєї діяльності. Оттут то перед нами може і найранший слід зіткнення Шевченка з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції, особливо тої, що гуртувала ся під стягом Лелевеля. Той слід буде для нас ще певнійший, коли пригадаємо собі, що в тім самім часі, на початку 1839 р., страчене Конарського у Вильні і численні вязнення учасників Конарщини по різних містах і закутках Росії та всякі слухи, звязані з тими подїями, мусіли заінтересувати й інтелігентні круги Петербурга, тим більше круги молодежи з університету і Академії, до яких належали Демський і Шевченко. В тих кругах легко було вже Шевченкови, заінтересованому викритєм польської революційної пропаганди, попасти на ширені нею публікації. З тих самих кругів хтось, можливе, що й сам Демський, довідавши ся, що Шевченко пише поему на тему Гайдамаччини, звернув йому увагу на те, яку ідею можна би, чи належало би в такій поемі виразити. Увагу, видко, звернено йому за пізно, але слід нового впливу таки ще встиг у кінцевих частях поеми зазначити ся, найсильнійше в „передмові“, написаній, як каже сам Шевченко, вже „по мові“.

Як скоро прийняли ся серед деяких польських гуртків погляди Громади Умань на гайдамаччину, виражені і в Шевченковій „передмові“ до „Гайдамаків“, видко з того, що вже в 1838 р. присвоїв собі їх рецензент повісти Е. Тарші „Koliszczyzna

²²³⁾ Кобзарь Тараса Шевченка, ч. III, вид. Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, 1895, ст. 88.

²²⁴⁾ Szpotański: Konarszczyzna, ст. 6.

²²⁵⁾ Noworocznik Demokratyczny, Париж, 1842, ст. 118—119.

і stepy“ в *Pamiętnik-u Nauk Krakowsk-im* (ч. 8).²²⁶⁾ Рецензент, виказуючи, що гайдамаччина не була вибухом виключно диких інстинктів, збуджених агітацією з боку, а її жертви не були ангелами, так дальше пише: „Єсть се гірка правда, але правда конечно потрібна: історія не знає гаянтоманії, спосібної найгрубші пороки прикрашувати кольоровими висловами; вона радше є щирим другом, який отверто і без обиняків виказує правду, хоч би й терпку часом, не з наміром роздратовати нас, але щоб нас поправити“. Се всі повинні тямити і згідно з тим писати, не лякаючись криків „поверховних величателів вітцівської слави“. Бо „що-йно під позорним стовпом поставлені пороки людські не знаходять уже адвокатів. Тим то я власне гадав би, що осуджена п. Грабовським суворість інших писателів, які правдивих причин українських катастроф глядали в політичнім і релігійнім угніті, видала найспасеннійші овочі; що лиш тим робом не один схаменув ся в своїх промахах і ще може схаменутись“. Такі гадки можуть послужити в частині й коментарієм до тої Шевченкової оборони гайдамаків, з якою він виступив в 1846 р. у „Холоднім Ярі“ против замітів, що „гайдамаки не воїни, разбойники, воры, пятно въ нашей исторіи“.²²⁷⁾ Не спроневірив ся він раншому поглядові на гайдамаччину (помилку батьків), як думав колись Франко,²²⁸⁾ але тільки виступив проти односторонних, поверховних судіїв так, як против „поверховних величателів вітцівської слави“ радив виступати рецензент польської повісти.

Стверджуючи, що нові демократичні ідеї Шевченка, зі слідами революціонерства польського походження вже в „Гайдамаках“, з такими-же слідами в пізнійших писаннях із петербурської доби до 1845 р., могли появи́ти ся в нього наслідком зіткнення з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції в 1839 р., я склонюю ся навіть до гадки, що легкі сліди того видко й на деяких Шевченкових писаннях уже з того року. В поезії „Думи мої, думи мої“ таким легким слідом нового способу думаня в поета вважаю його признанє, що за Україну він тільки вміє плакати:

²²⁶⁾ Повторене в познанськім *Tygodnik-u literack-im*, 1838, ч. 8, а мною пригадане в невідданім рефераті „З часописий і журналів“, Неділя, Львів, 1911, ч. 12.

²²⁷⁾ Шевченко: *Кобзарь*, СПб., 1908, стр. 270.

²²⁸⁾ Іван Франко: *Темне царство*, Львів, 1914 (передрук зі *Світа*, Львів, 1881), ст. 12.

А за лихо — та цур йому!
 Хто його не знає?!
 А надто той, що дивить ся
 На людий душою —
 Пекло йому на сім світї,
 А на тім...²²⁹⁾

Дивлене на людий душою й переживане пекла наслідком того — се та прикмета Шевченка, яка йде в нього в парі з вироблюванем нового світогляду і з новим оцінюванем житєвих явищ. Признаєть ся він до тої нової прикмети пізнійше нераз; дуже виразно знову в 1841 р. в „Сльпой“:

Не то я сталь, что прежде былъ;
 И путь унылый бытія
 И ноша тяжкая моя
 Меня ужасно измѣнили:
 Я тайну жизни разгадаь,
 Раскрыль я сердце человекъа...²³⁰⁾

В січни 1843 р. в листї до Г. Тарновського пише: „Ви, спасибї вам, боїте ся міні розказувать про людей. Цур їм! покоштував уже я цього меду, щоб він скис!“²³¹⁾

Така сама гадка, виражена в поезії „Три літа“ 1845 р. не повинна бути вже нова й незвичайна. В нїй повторено Шевченком лиш те саме, до чого він признав ся вже 1839 р. В тім роцї вже він „прозрівати став по троху“. А коли нам відомо вже, під якими впливами, то вибір такої реальної теми, як у поемі „Катерина“, повинен бути для нас цілком зрозумілий при тім освітленю лиха від жовнірських постоїв, яке дала Рóпос. І в „Тополи“, навіть поза романтично-баладовою декорацією, добачимо звязок із поглядом Рóпос-и на подружнє насильство, виконуване тиранією батьків на власних дітях для матеріальної користи. Реалістичне спостерігане явищ житя в „Тополи“ чудово сплїтаєть ся з романтичним декорованем, подібно, як і в пізнійшій „Русалці“ (1846), яку Ол. Колеса силкував ся віднести до першої фази духового розвитку Шевченка з огляду на її романтично-фантастичні декорації,²³²⁾ але без глибшого вникнення у зміст, без розуміння, що ядром поєми є злочин — в освітленю Рóпос-и результат фізичної і моральної

²²⁹⁾ Шевченко: *op. cit.*, ст. 55—56.

²³⁰⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 43.

²³¹⁾ *Idem*, ст. 347.

²³²⁾ Олександр Колеса: Шевченко і Міцкевич. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. III, ст. 54.

неволі, т. є панської розпусти з одної сторони, панованя пересуду в відношеню до нешлюбних дітей — з другої.

На новім шляху поетичної творчости я бачу Шевченка вже в 1839 р. У викінчених 1841 р. „Гайдамаках“, в яких уже Франко спостерігав „перший несмілий і майже несвідомий крок“ поета на тім новім шляху,²³³) бачу вже крок другий, не так несмілий і несвідомий, як трудний. Що-раз легше йдеть ся йому тим шляхом потім, як видко не тільки з його писань, але і з иншої діяльності. В конспіраційних поемах 1843—1844 рр. бачить ся вже не лиш повну свідомість мети, але й майстерське розпоряджанє чинником, що мав улегшити осягнене її: облицуванем царизму по вказівкам Рóлнос-и. Осуджуванє царизму з його кріпацтвом і мілітаризмом, а саме осуджуванє його за злочини давнійші над Україною і новійші над речниками свободи (декабристами); представляванє людських злочинів і нещасть, як плодів кріпацтва і мілітаризму (панської розпусти, жовнірських постоїв, самоволі в рекрутованю); поборюванє морального поневоленя: світського (тиранії батьків у справах подружя) і церковного (пересуду в погляді на нешлюбні звязки й діти з них); натяки на жіноче вступанє в монастир, як на фальшивий крок, незгідний ані з вимаганнями монастирського житя ані з вимаганнями серця; у відношеню до минувшини осуджуванє маґнатів за потоптанє Божого закона, показанє помилок батьків, осуд їх діл, подиктованих реліґійним фанатизмом і негодованє на виновників польського фанатизму, на езуїтів і папство; в думках про будучину мрія про евангельське братство, про федерацію славянських народів, народне розпоряджанє землею, украденою панством і рівність усіх Адамових дітей; в кінци будженє духа народности й національних традицій поезію, театром і малюнком — при осуді московщини, як чужоземщини; все те — нові мотиви Шевченкової поезії, які один по другім виринають у нього від 1839 р. І хоч один чи другий мотив могла дати Шевченкови московська література з доби вольтерянців, масонів і Біблійного Товариства, та хоч можна би жерело деяких мотивів бачити в традиціях декабристів, московськїм славянофільстві й петербурських кружках пізнійших Петрашевців, одначе з огляду на

²³³) Франко: *op. cit.*, ст. 11.

те, що ні одного з показаних мотивів не бракує в публікаціях революційно-демократичної пропаганди польської еміграції, а в Шевченковій поезії багато їх зраджує польське походження, я мушу признати визначну й передову ролю у формуванні Шевченкових думок як раз революційно-демократичній пропаганді польської еміграції, особливо групам Лелевелівської марки (Молода Польща, Товаришене Польського народу, Зєдинєне) і звязкови громад Умань і Грудзьонж (Польський Народ) таї таким публікаціям, як *Rópnos*, *Polska Chrystusowa*, й подібні, не виймаючи й видань Централізації та інших еміграційних груп у виборі. Воно потверджуєть ся й показаними доси впливами польської літератури на Шевченка, більшими, правда, ніж впливи московської літератури, хоч усе таки нераз, особливо в студіях Ос. Третьяка (Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. Краків, 1892) і Ол. Колесси, переціненними і засудженими на зредукованє, на скільки брак їм узгляднення, що Шевченко впливам польської літератури улягав не все, навіть не все тоді, коли подібно, як вона, озвав ся, бо частійш усього було воно тільки результатом спільного улягання впливови революційно-демократичної пропаганди польської еміграції, було наслідком ставаня Шевченка й польських поетів на революційно-демократичній основі, якою передовсім належить пояснювати не лиш поетичні, але взагалі ідейні та особисті звязки Шевченка з Поляками.²³⁴) Станувши на тій основі в 1839 р., він на Україні до 1847 р., підчас своїх проїздів по Волині і Поділлі, де були гнізда Конарщини, а ще більше на заслані в кружку польських революціонерів утвердив ся на ній, що видко з його писань.

На заслані Жигмонт Сераковський, душа польського кружка в Оренбурзі, найбільше міг причинити ся до укріпленя Шевченка в набутих ранше переконанях. Могли Шевченка звязати з Сераковським спільні спомини з Петербурга, де Сераковський, приготовлений до революційної конспірації вже на Волині, в Житомирі, обертав ся в тайних кружках університетської молодежи, знаних і Шевченкови.²³⁵) Та більше всего по-

²³⁴) Навіть до Міцкевича особисто звертав ся Шевченко, передаючи йому в Париж через Савича свій „Кавказ“. (Семевській: *op. cit.*, ст. 116).

²³⁵) *Wa cław Koszczyc*: *Zygmunt Sierakowski*. Львів, 1891, ст. 13—14.

тягало Шевченка до Сераковського певно його відношене до України, яке веліло йому в 1862 р., в меморіалі поданим воєнному міністрови Мілютінови для пропозиції цареві, домогати ся признання національних прав Українцям, допущеня української мови до публичного урядованя і до всіх шкіл, не виключаючи й київського університету.²³⁶⁾ Про характер звязку Шевченка з Сераковським і його кружком найкраще понятя може дати цитована мною нераз переписка Шевченка з Бр. Залеським, як і ряд споминів про Шевченка з того часу.²³⁷⁾ Тут одначе належить замітити, що спомини Залеського і Гордона про Шевченка, в яких підносить ся його примирене з Поляками, зовсім не виказують, будьто би Шевченко згодив ся на відбудову старої Польщі, а навіть на унію. Правда, Залеський каже: „Шевченко, внук одного з гайдамаків, який в горячій крові носив велику ненависть до польської шляхти і снував мрії про удільну українську незалежність, там з Польщею помирился, писав вірші до друга Ляха і многих давних похибок і понятя позбув ся“. Одначе рівночасно Гордон зауважив щось инше: „В 1850 р. Шевченко — каже він — переїздив через Уральськ на нове заморське заслане. Говорив я з ним довго про се і про те. Не любив Ляхів, а не терпів Москалів і зовсім не крив ся з тим. Незалежна Україна була цілюю його мрій, революція стремлінням; можна би сказати, що дивив ся на світ через червоні окуляри“. Спостережене Гордона вважаю вірним, а позірна суперечність між ним і оповіданем Залеського упадає, коли основою Шевченкового примиреня з Поляками вважати-мем виключно революційно-демократичні ідеї. На такій основі Шевченко міг примирити ся й подружити ся навіть з латинським ксьондзом Мих. Зельонкою. На такій основі стоячи, він міг думати й говорити навіть про релігійну унію, але не східної

²³⁶⁾ Benedykt Dybowski: Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. Львів, 1906, ст. 91.

²³⁷⁾ Н. И. Стороженко: Первые четыре годы ссылки Шевченка. Киевская Старина, 1888, кн. X, ст. 13; А. Родзевичъ: Тарасъ Шевченко въ Закаспійскомъ краѣ. Русская Старина, 1891, кн. V, ст. 442—443; Нѣ сколько новыхъ матеріаловъ для біографіи Т. Г. Шевченка. Киев. Стар., 1893, кн. II, ст. 27; Изъ воспоминаній Ѳ. М. Лазаревскаго о Шевченкѣ, Киев. Стар. 1899, кн. II, ст. 159; Br. Zaleski: Wygnańcy polscy w Orenburgu. Rocznik Towarzystwa hist.-lit. w Paryżu, Париж, 1867, ст. 103—104; I. Gordon: Sołdat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku, Липськ, 1865, ст. 104; Jasieńczyk: Dziesięć lat w niewoli moskiewskiej. Краків, 1901, ст. 281—282).

Церкви з західною, а всіх християнських вір із собою — згідно із мрією революціонерів-демократів. Офіційний римо-католицизм був Шевченкови що найменше так само противний, як офіційне православ'є. Тільки з неохоти до одного і до другого він міг схилити ся в гадці до протестантизму.²³⁸⁾ Розуміли се ті Поляки, що були противниками польських революціонерів-демократів. Ненавиділи вони Шевченка, як і своїх власних якобінів. Без вагання робили на нього навіть доноси начальству, спричинюючи його ув'язнене в 1859 р.: піднимали тривогу ще над його могилою; жадали від властей викинення з неї тлінних останків поета зараз по смерті його, вже 1861 р.²³⁹⁾

X.

Вважаючи, як усі революціонери-демократи, своїм суспільним ідеалом рівність усіх людей на землі, Шевченко, згідно з Молодою Польщею бажав скасування всіх титулів, що їх різнять, бажав для всіх одного титулу чоловіка, що допускав би тільки таку різницю, яка може бути між батьками і дітьми. І він надіяв ся, що колись:

... на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

(І Архимед і Галілей... 1860, ст. 597).²⁴⁰⁾

І як емісарій Дембовського, мріяв Шевченко про Україну „без холопа і без пана“, намічуючи в „Черци“ (1847, ст. 348) злегка аналогію між тим ідеалом своїх київських одномишленників і вимріяною Паліївщиною.

Дембовського гадку рівнож дуже сильно нагадує Шевченко, коли каже, що тільки між людьми, на селах може бути чеснота й добро:

²³⁸⁾ Драгоманів каже, що в „Воспоминаніяхъ о Т. Г. Шевченкѣ“ А. Козачковського, друкованих у Київскомъ Телеграфѣ, 1875, ч. 25, цензура вичеркнула згадку, що Шевченко хвалив протестантизм, а ганив православіє за його покірливість перед начальством і панством (Громада, 1879, кн. IV, ст. 140).

²³⁹⁾ Стороженко: Новые матеріялы для біографіи Шевченка. Київ. Стар., 1898, кн. III, ст. 431—435; Н. М.: Арестъ Т. Г. Шевченка въ 1859 г. Київ. Стар., 1899, кн. V, ст. 144—146, 150; И. Билыкъ: Тревога надъ свѣжей могилой Шевченка. Київ. Стар., 1886, кн. IV.

²⁴⁰⁾ Всі цитати беру з Кобзаря по виданню В. Доманицького, СПб., 1908, зазначаючи при титулах віршів рік написаня.

Ходімо в селища: там люди!
 А там де люди, — добре буде;
 Там будем жить, людий любить,
 Святого Господа хвалить.

(Бодай кати їх постинали... 1848, ст. 387).

Відомо-ж нам, як твердо Дембовський вірив, що тільки на селах, між простим народом, є чеснота. Щоб її скрізь завести, він, як і радикальніші революціонери-демократи, радив поступати по яacobинськи: усувати всяку заваду — шляхту, все панство з його верхами.

Так міркує і Шевченко. Був би гаразд:

Як би не осталося
 Сліду панського в Україні...

(І виріс я на чужині... 1848, ст. 417).

З пересердя говорить:

Бодай кати їх постинали
 Отих царів, катів людських...

(Царі, V. 1848, ст. 386).

Або:

Як-би то, думаю, як-би
 Не похилили ся раби,
 То не стояло б над Невою
 Оцих осквернених палат;
 Була б сестра і був би брат;
 А то... нема тепер нічого, —
 Ні Бога навіть, ні пів-Бога...

(Якось то йду я у ночі... 1860, ст. 607).

Тому — гадає — треба будити волю, приспану царем
 Миколою:

...треба миром,
 Громадою обух сталить,
 Та добре вигострить сокиру,
 Та й заходить ся вже будить.

(Я не здужаю... 1858, ст. 552).

Формальним зазивом до кривавої революції є Шевченків
 „Заповіт“:

...вставайте,
 Кайдани порвіте,
 І вражою злою кровью
 Волю окропіте!

(1845, ст. 284).

Не так явно кличе до революції, а все таки дуже виразно йде шляхом її Шевченко в поезії „Холодний Яр“. Зажуривши ся лихом не своїм, а „позиченим“, т. є громадським, не знає

іншого способу зарадити йому, як той, що його знали гайдамаки: тайну конспірацію і революцію. Рад би найти шлях до революційної конспірації, давний шлях до „Холодного Яру“ і є повен надії, що знайде його:

Де-ж ти дів ся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним гаєм?
Чи то засадили
Нові кати, щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими, —
Новими Ляхами?
Не сховаєте: над Яром
Зелізняк вітає,
Та на Умань поглядає,
Гонту вижидає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона...

(Холодний Яр. 1845, ст. 269—270).

Революції сподівався Шевченко, як і Дембовський, з долу. З долу вийшовши, вона по сподіванню його:

Розтрощить трон, порве порфиру...
(Бували війни... 1860, ст. 608).

Але даром ждав. І дивувався:

Чому не йде
Апостол правди і науки?
(І день іде... 1860, ст. 606).

Апостол правди — себ то — по термінології польських революціонерів — емісарій.

Виразні сліди гадок і висловів Дембовського в наведених вище поезіях Шевченка і дати найранших із них не дозволяють сумнівати ся, що він зіткнувся також з його пропагандою й сам розпочинав її, розуміється на користь України, вже перед фатальним для польських революціонерів 1846 р. Розмірів його почину не знаємо, але на те, що він був зроблений, є навіть у Шевченкових поезіях з того часу натяки. В його поемі-містерії одна з ворон, натякаючи (Шевченковим способом з „Холодного Яру“) на революційну конспірацію на Україні кряче:

Так от бачите, сестриці,
Що тут komponують:

На катів та на все добре
Кайдани готують!
(Великий Льох. 1845, ст. 233).

А в елегії на смерть друга, гр. Якова де Бальмена, жалує,
що йому:

Не за Україну
А за її ката довелось пролить
Кров добру...
(Кавказ. 1845, ст. 260).

Значить се, що як би не поляг був Шевченків друг на Кавказі, то певно — про се міг знати Шевченко — він станув би в рядах борців за Україну. Слід приналежности де Бальмена до якоїсь конспірації, звязаної з особою Шевченка, видно і в Шевченковім зізнаню на слідстві.

Як міг віднести ся Шевченко до невдатного польського повстаня в 1846 р., се я трібував показати давнйше, комбінуючи деякі мало знані факти з житя його.²⁴¹⁾ Виходило, що невдача польського повстаня вразила його прикро. Докладнйше просліджене звязків Шевченка з польською революційною пропагандою повинно лиш потвердити мій здогад, а навіть дозволити подивити ся на поезію Шевченка „Сичі“, як на рефлекс подій 1846 р. в Галичині. Бо хиба ніщо инше, як галицьку різню, справлену польським революціонерам Мазурами, міг мати Шевченко на мисли, пишучи про тих сичів, що злітали ся на мужицьку ниву в ночі радити, як спалити орлине царство і повісити орла, щоб визволити бідне птаство і зробити республіку, а ледви урадили, попали ся в сильце, наставлене таки голісїньким мужиком, що і забрав їх:

повбивав,
А инших грати ся оддав
Приборканих воронам...
(Сичі. 1848, ст. 410).

Тільки полюбувати ся можна влучністю порівняня: конспіраторів, що потайки заходять у село, з налітанем нічних птахів, сичів, на мужицьку ниву; народа — з дрібним птаством; володаря — з орлом; приготованої ним контрреволюції — з наставленем мужицького сильця; епілогу мазурської різні, т. е. видаваня побитих революціонерів австрійським старостам —

²⁴¹⁾ Мое: З житя і творчости Тараса Шевченка. Львів, 1914, статя: Шевченко про Галичину в 1846 р.

з віддаванем приборканих сичів на іграшку воронам. І тільки подивуватись можна силі ляпідарного вислову гіркої іронії:

Воно було б не диво,
Як би хто инший на тій ниві
Сільце поставив, а то зирк —
Таки голісінький мужик
Поставив любо...

(Ibidem).

Справді, гіркою іронією судьби був факт, що ті, які в ім'я свободи піднимали польського мужика до революції, полягли з руки того мужика.

„Сичі“, написані в 1848 р., значить ся, вже по перших стрічах Шевченка з Поляками на засланю, найправдоподібніше є відгомонам їх розмов чи споминів про мазурську різню. Шевченко міг співчувати їх жалеві, бо у невдачі польської революції не міг бачити задатку на успіхи якого-небудь українського революційного руху.

Звернувши увагу на схожість деяких гадок Шевченка з гадками Дембовського, які впрочім можна подібати і в пропаганді Молодої Польщі, громад Уманя і Грудзьонжа та петербурських кружків,²⁴²⁾ годі мені не запримітити також слідів Шевченкових відомостей про варшавський кружок ентузіястів. До гадки того кружка, що історію дасть ся уложити в найкращу поему, Шевченко, правда, відніс ся — як до дуже високого мудрованя — з повним легковаженем у своїм „Посланні“:

А історія? — Поема
Вольного народу...

(До мертвих і живих і ненароджених... 1845, ст. 265).

Дуже можливе, що таке маловажене гадки ентузіястів було виявлене Шевченком і з приводу погляду Боденштедта на українську історію, як на величаву поетичну картину, — погляду присвоюваного собі й деякими Українцями.²⁴³⁾ Все таки і з варшавськими ентузіястами щось було в Шевченка спіль-

²⁴²⁾ Спільна Дембовському й Шевченкові з петербурськими кружками фурієристів, приміром, завзятість на всіх царів і міністрів. Кашкинове не-узнаване Бога до того часу, поки людство не перестане терпіти, повторене в Шевченковім „Заповіті“. Про однаковий погляд на приватну власність у Ворцеля, Дембовського і Шевченка говорити вже й не треба.

²⁴³⁾ Моє: Die poetische Ukraine von Bodenstedt, op. cit., ст. 273.

ного, коли і його в Петербурзі, як писав 1843 р. Тарновському, називано — ентузіястом.²⁴⁴)

Загадочне друковане Шевченкового „Гамалії“ в Варшаві на початку 1844 р. вияснявалось би по трохі.

Ще більше ніж з пропагандою Дембовського вляжуться ідеї Шевченка з Polsk-ою Chrystusow-ою Круліковського. Особливо побороване офіційальних Церков із папством і царизмом за потоптане Божого Закону, закону християнської любови, на яким повинен би опертися цілий устрій людства і поодиноких народів та їх держав, у Круліковського і в Шевченка майже таке саме. Острі виступи Шевченка в поемі „Єретик“ або „Іван Гус“ (1845) против римського католицизму і папства подиктовані йому не привязанем до православія, бо такого привязання до православія, як до офіційальної віри в Росії, у Шевченка не було. Ті виступи подиктовані Шевченкови переконанем, таким, як і в Круліковського, що римський католицизм і папство стають на перешкоді самим християнам у їх стремління до досягнення евангельського братства і сотворення одної великої сімї, бо розединюють їх піддержуванем зверхних ріжниць в обрядових формах і догмах, які не згоджують ся з евангельською наукою Христа і стають ся жерелом релігійного фанатизму. Таким самим переконанем подиктований Шевченкови й осуд офіційального православія, який читаємо у „Дневнику“ під днем св. Петра і Павла: „Сегодня — пише Шевченко — святкуєть ся память двох великих проповідників любови і мира. Великий в християнськїм світї празник! А в нас — кольосальне п'янство з нагоди храмового празника. О, святї великі, верховні апостоли! Коли б ви знали, як ми заплямили, як зогидили проголошену вами просту, прекрасну, світлу правду! Ви заповіли лжеучителїв і ваше заповіджене сповнило ся. В імя святе, в імя ваше, так звані учителї вселенськї побили ся, немов ті п'яні мужики, на Никейськїм вселенськїм соборї. В імя ваше папи римськї ворочали земною кулею і в імя ваше заводили інквізицію і страшне автодафе; в імя же ваше ми поклоняємо ся гидким суздальськїм ідолам і справляємо в честь вашу огидну вакханалію... Правда стара і, значить ся, повинно би бути легко поняти її й зрозуміти, а вашій правді, в якої ви були за хрещених батьків, минає 1857 рочок. Дивно, яке тупе люд-

²⁴⁴) Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 347.

ство!...²⁴⁵⁾ Іншим разом Шевченко обурюєть ся на відношене православної Церкви до самоубийників. „Релігія християнська, — каже — як ніжна мати, не відтручує навіть і злочинного з діток своїх, за всіх молить ся і всім прощає. А представники тої кроткої, любячої релігії відтручують саме тих, за яких повинні би молити ся. Де-ж любов, поручувана нам на хресті нашим Спасителем-чоловіколюбцем“. І дивуєть ся Шевченко, що поганського могли знайти лжеучителі в молитві за самоубийника, в поминках на його могилі, які були гарним звичаєм на Україні, даючи замість них у новішій Требнику Могили молитви на вигнане злого духа і на очищене посудини, оскверненої мишею. „Се навіть не поганські молитви“.²⁴⁶⁾ М. Новицький згадує, як Шевченко, вже на прикінці життя, водячи його по салях петербурської Академії, спинив ся перед „Осадою Пскова“, картиною Брюлова. „А подивись, що се воно?“ — сказав, показуючи на Москалів і Поляків, що зі святими хрестами й хоругвами йдуть на смертний бій із собою. „Прецінь, кілько тут мисли!... в імя Христа і на славу його і одні і другі йдуть нищити себе взаїмно!... і страх, і жах бере, як подумаєш, скілько крови і сльоз людських пролито, скілько лих наковно, і все те — як думали, думають, ба ще й тепер не перестають переконувати нас, — в імя Христа!... Боже-ж, ти мій Боже!...“²⁴⁷⁾ Як без духа євангельської любови православне християнство не було для Шевченка християнством, так його обряди і святині пригадували йому щось поганське, япанське або тибетське. В своїм „Дневнику“ він нераз дає тому вислів, повен обуреня. В церкві св. Юрія в Нижнім Новгороді він жахаєть ся на вид мальовила в роді індійського Ману або Вешав, обурюєть ся на фарисейство ідолопоклонницї, що те мальовило з удаваною побожностю цілує, і каже: „А чи одна вона така? Міліони подібних до неї, безрозумних, скалічених ідолопоклонниць. Де-ж християнки? Де християни? Де безплотна ідея добра й чистоти?“ На архієрейській Службі в соборі Шевченкови видало ся, що є в ній „щось тибетське чи япанське“. „І на отсій-то ляльковій комедії — каже Шевченко — читають святе Євангеліє! Найнизша

²⁴⁵⁾ Idem, ст. 171.

²⁴⁶⁾ Idem, ст. 202—203.

²⁴⁷⁾ Н. Д. Н.: Къ біографіи Т. Г. Шевченка. Кієвска Старина, 1889, кн. III, ст. 732.

²⁴⁸⁾ Твори Т. Шевченка, ор. cit., ст. 264.

противорічність!“²⁴⁹) В московськiм Кремлі поет мав таке саме вражінє: „Світла мало, дзвону сила, хрестний хід, немов той вяземський поприник, рушає серед натовпу, найменшої гармонії, ані тіни красивого. І доки ще протягнуть ся та комедія японська?“²⁵⁰) На основі таких вражінь Шевченко й виясниє собі призначенє офіційального православя в місті Чобоксарах: „Церков тут, — каже — коли не більш, то що найменше в числі домів половина... Для кого і на що вони побудовані? Для Чувашів? Ні, для православя. Православіє — головний вузол старої московської внутрішньої політики. Неудобозабиваємий Тормаз хотів з дуру затягти той вузол, бо, бачите, вузол той ослаб; тай перетяг — і тепер він держить ся на одній волоссинці“.²⁵¹) Такі погляди Шевченка на російське православіє виключають припущенє, щоб він міг осуджувати римський католицизм і папство з православного становища.

При ярих, навіть дуже ярих схожостях Шевченкових думок про всяку офіційальну Церкву з думками Петрашевців (Ханикова) і з понятєм правдивого християнства в славянофілів (Кошельова), не згадуючи вже схожостий з наукою Сковороди й старших московських письменників, вольтерянців і масонів, не брак у Шевченкових поезіях безсумнівних слідів читаня *Polsk*-и *Chrystusow*-ої, які й повинні пояснювати нам красше відношенє Шевченка не лиш до римського католицизму і папства, але й до російського православя, взагалі до всякої офіційальної Церкви. Коли Круліковський обурював ся на хрещенє поганство і на християн-лицемірів, коли їх Церкву називав цвинтарем, а святині пагодами, коли він бажав собі повороту людства до первісного, євангельського християнства, яке людий збрало би в одній великій сімї й не примушувало би їх кланяти ся нікому, тільки одному Богу, то Шевченко, в котрого поезіях подібні гадки подибуємо, міг і не за Круліковським повтаряти їх. Але коли Шевченко в їдкій характеристиці папи, в якій не щадить відповідних епітетів, приписує йому

²⁴⁹) *Idem*, ст. 308.

²⁵⁰) *Idem*, ст. 320.

²⁵¹) *Idem*, ст. 257. Звертаю тут увагу на те, що Шевченкова критика офіційального православя в Яковенковім виданю „Дневника“ неповна — з допущу російської цензури, а я доповню її на основі виданя Наукового Товариства ім. Шевченка: Кобзар Т. Шевченка, Львів, 1895, ч. III, ст. 34, 66, 120, 126, 172, 186, де Шевченків „Дневник“ — в українськiм перекладі Кониського — повнійший.

торговане людською кровію, віддаване раю в найми, продаване були святости таким, що не заслужили на святість, проголошуване правдивих християн еретиками,²⁵²⁾ то все воно — повторене гадок *Polsk-и Chrystusow-oї*, намічених уже мною, а часто повтаряних нею. Рівно-ж за *Polsk-ою Chrystusow-ою* повтаряється в Шевченка гадка, що Бога вважають упривилейовані за за свого спільника, та що його:

Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають.

(Відьма. 1847, ст. 300).

Так само й саркастичний вислів про співане *Te Deum* по доконанню злочину в поемі „Іван Гус“,²⁵³⁾ або другий такий:

Храми, каплиці і ікони,
І ставники і мірри дим,
І перед образом Твоїм
Неутомимі поклони —
За кражу, за війну, за кров —
Щоб братню кров пролити, просим,
А потім в дар тобі приносим
З пожару вкрадений покров...

(Кавказ. 1845, ст. 260).

В уста офіційальних представників Росії вкладає Шевченко слова:

...продаєм,
Або у карти програєм
Людей...

(Кавказ. ст. 259).

Як той вислів дословно взятий з відозви Демократичного Товариства до повстанців-воєнків з 1832 р., так майже дословно за *Polsko-ою Chrystusow-ою* повтаряє Шевченко:

А сльоз? а крови? Утопить
Всіх цариків би стало,
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удових...

(Idem, ст. 257).

Круліковський так се виражає: *We łzach i we krwi Ludzkości niewinnie wylanych możnaby wszystkich dzisiejszych ciemieżców wytopić.*²⁵⁴⁾

Найсильніше вплив *Polsk-и Chrystusow-oї* зазначив ся на Шевченковім посланні „До мертвих і живих і ненарождених

²⁵²⁾ Еретиком тільки у розуміню папи був для Шевченка Іван Гус.

²⁵³⁾ Замітне в Шевченка повторене саме тої латинської фрази.

²⁵⁴⁾ *Polska Chrystusowa*, Париж, 1842, ст. 21.

земляків моїх“ (1845 р.). Сам заголовок посланія стає ясний що-йно в світлі того поділу нових апостолів Церкви Христової, що його зробив Круліковський, — поділу на живих і мертвих, німих та глухих. Поминаючи-ж мальоване картини суду Божого і взиване людей, щоб не сквернили на собі „образ Божий“, що в Круліковського показаний дуже докладно,²⁵⁵) зверну увагу тільки на величезну схожість зацитованого мною вірша з Polsk-i Chrystusow-oї з Шевченковою гадкою, що:

... не має злomu
На всій землі безконешній
Веселого дому.

(Посланіє, ст. 267).

І схожість із кінцевим зазивом до братньої любови та за-
певненем, що при ній:

І світ ясний не вечірній
Новий засяє...

(Idem, ст. 268).

Як пригадує Шевченків вислів про злого сказане по польськи:

Choć zbiega wszystkie narody,
Nie dostanie kubka wody;
Na nic mu się nie zda mowa,
Nikt doń nie przemówi słowa!

І як пригадує закінчене Шевченкового „Посланія“ кінцеву строфу Круліковського:

Między sobą się miłujcie
I Chrystusa naśladowajcie,
Reszta sama do was przyjdzie
I słońce zbawienia wznijdzie.

Ріжниця між Круліковським і Шевченком тільки в силі слова.

В кінці й той сильно вже розвинений критицизм Шевченка в відношеню до української минувшини, до „слави України“, який дістає вираз у поетовім признаню:

Я ридаю, як згадаю
Діла забуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я віддав би веселого
Віку половину...

(Idem, ст. 267—268).

²⁵⁵) Idem, ст. 293.

Як близький той критицизм і те признане до виложеного мною погляду Круліковського на минувшість, котра нам нічого доброго дати не може.

Без викладу Круліковського про солідарність, переповіджену мною здебільша, годі булоб дещо в поезіях Шевченка навіть піймати як слід. Тільки в світлі того викладу стає вповні ясна поемка, в якій говорить ся, що:

Ми в осени таки похожі
Хоч капельку на образ божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч де-які...

(Ми в-осени... 1849, ст. 489).

Чому? — питаємо. В дальшій поет дає нам з осінних картин лиш одну: картину перекотиполя, що відірване від усього котить ся степом у Дніпр, а Дніпром несеть ся на край світа, в невідоме... І як у поета, так і в нас та осінна картина будить тривожний жаль, і рівночасно будить бажане зблизити ся до людей, зсолідаризувати ся з якоюсь людською громадою. Символ осамітнення й безпомічності, осіннє перекотиполе, з нічим не зсолідаризоване, стає для нас осторогою. Ми вшановуємо одну з прикмет Божого образу — почуване потреби солідарности. Стаємо в осени хоч капельку похожі на Божий образ. Ідея чудової поемки виступає виразно по глибшій вникненню у зміст. Але сильно улешує те вникненє виклад Круліковського про солідарність, із якого Шевченко взяв навіть сам символ осамітнення, замінюючи тільки осінний відірваний листок на перекотиполе, — символ, взятий Круліковським з книжечки Lamennais: *Le livre du peuple*.

Коли-ж в кінци пригадаємо собі, як сильно підчеркує Круліковський гадку, що побіду над ворогами може запевнити нам не матеріяльна сила, не військо й не оружє, а дасть нам побіду тільки сила духа, коли станемо ся воїнами божими, то яркий відблиск тої гадки знайдемо і в Шевченка:

І без огня і без ножа
Стратеги Божії воспрянуть
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.

(Неофіти. 1857, ст. 540).

Сліди впливу *Polsk*-и *Chrystusow*-ої на поезію Шевченка значно численніші, ніж я їх виказую. Я обмежую ся на не-обхідно потрібне для виказання ідейної залежности Шевченка від того органу Лелевелевого Зєдиненя.

Додатково міг би я навязати до ідей *Polsk-и Chrystusow-oi* Шевченків вірш: „Світе ясний, світе тихий“ (1860, ст. 595). Негодоване поета на запановане у Церкві форм замість ідеї Христової очевидно згідне з гадками Круліковського, і не його одного. Але замітніший в тім віршу кінець:

Будем, брате,
З багрянниць онучі дроти,
Люльку з кадил закуряти,
„Явленними“ піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати.

Хоч у світлі преміс, т. є тих гадок, з яких останна виплила, перестав вона видавати ся богохульною, а тим самим і страшною, то і нечуваною та гадка перестане бути, коли згадаємо, що один Бернардин, Маркевич, агент Молодої Польщі в західній Галичині, вже в 1836 р., в селі Щепановичах, виконував те, про що Шевченко в 1860 р. лиш говорити посмів, навчаючи, що не в формах суть віри, він у мужицькій хаті зривав зі стін образи і в печі палив.²⁵⁶⁾

Вплив *Polsk-и Chrystusow-oi* на Шевченкові поезії був — можна сказати — не лиш сильний, але й виїмковий. Зазначив ся не лиш в ідеях, але і в стилію. *Polska Chrystusowa*, котрій все присвічував евангельський ідеал, послугувала ся заєдно й евангельськими висловами, евангельським стилем так правильно, що нераз трудно визнати ся, де в неї цитат чи парафраза Св. Письма, а де оригінальний вислів. Шевченко пійшов за приміром *Polsk-и Chrystusow-oi* від-разу, бо й легко було пійти за тим приміром йому, з малку обізнаному з Св. Письмом і близькому до Брюлова, захопленого може ще останними філями впливів російського Біблійного Товариства. Епіграфи із Св. Письма, порівняня, фрази й піднесений тон його появляють ся у Шевченкових поезіях наглядно, почавши з 1843 р., в „Безталаннім“, „Сні“, „Іванови Гусі“, „Великім Льоху“, „Посланії“, „Відмі“ і у многих інших поемах, а в звязку з тим остають переклади псалмів і „подражанія“ пророкам.²⁵⁷⁾ Дата першої появи тої новини в Шевченковій творчості тісно вяжуть ся з появою *Polsk-и Chrystusow-oi*. Сліди Св. Письма в поемі „Сльпая“ веліли би припускати, що й та поема писана вже під новим впливом.

²⁵⁶⁾ Tretiak: Bohdan Zaleski na tułactwie 1831—1838, Краків, 1913, ст. 182.

²⁵⁷⁾ Моє: Святе Письмо в Шевченковій поезії, Львів, 1904.

Як уляг Шевченко впливам *Polsk*-и *Chrystusow*-ої, так єще більше мусів улягти впливови *Rópnos*-и, органу Молодої Польщі. Головні ідеї *Rópnos*-и Шевченко міг пізнати вже з *Polsk*-и *Chrystusow*-ої, бо виложив їх там сам редактор *Rópnos*-и, Чинський. Але цілий ряд важних справ, які порушила *Rópnos* по мисли своєї твердої постанови обличення російського царизму, порушуєть ся і в Шевченковій поезії не лиш із тим самим наміром, але также з такої самої точки погляду та з такою-ж систематичністю, як і в *Rópnos*-и, на основі чого можна без помилки прийняти за факт, що Шевченко великим рядом своїх писань немов відізвав ся на зазиви *Rópnos*-и до поетів, щоб вони обличували царизм. Як ідеї *Rópnos*-и, так і зазиви її мусіли бути знані в Росії скрізь, куди лиш засягла Конарщина, бо-ж Конарський, емісарій Молодої Польщі в Росії, був співробітником *Rópnos*-и.

Немов на зазив *Rópnos*-и до обличування царизму й на такий же зазив Зв'язку Жіноцтва з Волині, щоб виказувати злочини царів, Шевченко здобуваєть ся на що-раз то нові помисли: по „Сні“ на „Кавказ“, пізнійше на „Царів“ (1848) — ніби на помисл цілого циклю поем, в кінци на „Юродивого“ (1857), що мав кинути світло на царські злочини, довершувані засудами на кари заслання і каторги.

Одним з найбільших злочинів царизму вважала *Rópnos* кріпацтво. Була то гадка, як би винята з душі Шевченкови. Як *Rópnos* порівнала кріпацтво з неволею Негрів, голосною тоді в європейській публіцистиці й літературі, так повторив се й Шевченко в „Кавказі“ (ст. 259). Малювати неволю-кріпацтво не треба було Шевченкови хиба від нікого вчити ся. На основі прожитого у батьківській хаті малював він кріпацтво, як „пекло“ (Як би ви знали, паничі, 1850, ст. 504—505), а кріпацьке село, як згарище, де люди „наче подуріли“, і „чорнійше чорної землі“ блукають та з дітьми „німі на панщину ідуть“ і де навіть природа наче примерла (І виріс я на чужині, 1848, ст. 416—417). Є одначе в Шевченка одна интересна точка погляду, з якої він дивить ся на явище кріпацтва, є систематичність у нього в узгляднюваню тих явищ. Одно і друге дала йому *Rópnos*.

Зауваживши, що нігде в Європі нема стілько злочинів, що в Росії, *Rópnos* пояснила се. Злочини між народом — сказала — є наслідком злого устрою суспільности; а що в Росії при кріпацтві і самоволи рекрутованя, при сервілізмі висших, світських

і духовних сфер, при ріжнородній тиранії, навіть семейній, взагалі при явищах деспотизму не може бути й мови про добрий устрій суспільности, то і мусять там лучати ся злочини частійше ніж деінде — підпали, убийства, мордованя. Те саме каже й Шевченко:

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.

(Бодай кати їх постинали... 1848, ст. 386).

І тому то в Шевченкових поезіях, писаних з наміром обличеня „темного царства“, так часто стрічаємо ся зі злочинами: з тим, на який Рóѣнос найбільше уваги звернула, з підпалом, уже в „Сльпой“, потім у „Княжні“ (1847), в „Марині“ (1848), в поезії „Буває в неволі“ (1850); з убийством в „У Вильні городі преславнім“ (1848), в „Як би тобі довело ся“ (1849); з отроенем у „Петрусу“ (1850); зі страченем власної дитини в „Титарівній“ (1847). На всі ті злочини паде світло з Рóѣнос-и. Всі вони в освітленю Рóѣнос-и стають ся нам більше зрозумілі, пояснюють ся як не фізичним поневоленем, то поневоленем духа, панованем пересуду, чи віроісповідного, як в поезії „У Вильні городі преславнім“, чи кастового як у „Княжній“, чи иншого. В освітленю Рóѣнос-и такі злочини й оправдують ся по части причинами, які їх викликали. Бо кожного чоловіка — каже Рóѣнос — сотворив Бог добрим, чулим, товариським, тільки тиранія й несправедливість зробили його злим, похїпним до пїмсти й жорстоким. Тим то й Шевченко, показуючи нам на дні душі кожного злочинця щось доброго, будить співчуте для нього.

Кріпацтвом пояснює й оправдує Рóѣнос навіть найяркійший зі злочинів — убиванє новонародженої дитини власною матірю. Пояснює й оправдує Рóѣнос той злочин, приписуючи його тим самим соціяльним і моральним угнітам кріпацтва, яких продуктом належить — по міркованям Рóѣнос-и — уважати й появу численних покриток у кріпацьких селах. Властію панів і паничів над кріпачками й панською розпустою Рóѣнос пояснює появу по селах покриток і обурюєть ся на виновників, що вони ще сміють називати себе христіянами. Отже не инакше дивить ся на ту справу й Шевченко. Покритки і для Шевченка є невідлучним явищем кріпацтва:

Поки села,
Поки пани в сехах,

Будуть собі тиняти ся
Покритки веселі..

(Як би тобі довело ся... 1849, ст. 472).

Постарають ся про те пани, з яких одного Шевченко так характеризує:

Оцей годований кабан,
Оце ледащо — ширий пан,
Потомок гетьмана дурного
І презавзятий патріот
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панами,
І пье горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Оттут він весь, хоч надрюкуй!
Та ще в селі своїх дівчаток
Перебірає та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста
Та й тільки-ж то... Кругом паскуда!
(П. С. 1848, ст. 396).

Обуренє Рóнос-и на пана, що при своїх злочинах, називаєть ся ще християнином, озвало ся і в Шевченка. В иншій поемі підчеркнена ще лицемірна філантропія такого пана:

Мужицькі душі аж пишдять,
Судовики благають Бога:
П'яниці, знай, собі кричать:
„И патріотъ и братъ убогихъ
Нашъ славный князь! Вивать! вивать!“
А патріот, убогих брат
Дочку й теличку однімає
У мужика...

(Княжна. 1847, ст. 324—325).

Пана в такій патріотичній, філантропійній і християнській діяльності виручують — каже Рóнос — паничі посесори, писарі і т. п. Отже і в Шевченкових поезіях не брак такого управителя:

Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрав ся голий в цей куток, —
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
(Марина. 1848, ст. 401).

Не брак у Шевченка й тих паничів, що то:

Жили
В дворі гуляли в карти грали,

Свого весілля дожидали,
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебірали,
Звичайне паничі...

(Варнак. 1848, ст. 376).

Вони вміють — як каже Рóпос — зривати „цвіт призначений для милого, для мужа“. Так і в Шевченка. Коли стає на заваді милий, суджений, то :

У льох його молодого
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
По світу пускає.

(Із-за гаю сонце сходить... 1848, ст. 430—431).

Коли-ж завадою муж, тоді пан до нього візьметь ся :

За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітати.

(Між скалами... 1848, ст. 412).

Як в обуреню Рóпос-и на таких панів-християн, так і в Шевченковім жалю і обуреню чути різкий протест против їх нехристиянського поступованя з закріпощеними :

А жаль мені, і жаль великий
На просвіщенних християн.

І звір того не зробить дикий,
Що ви, бьючи поклони,
З братами дієте. Закони
Кагами писані за вас, —
То вам байдуже! В добрий час
У Київ їздите що-року,
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника!

(Марина, ст. 400).

Ряд покриток у Шевченковій поезії, особливо таких, що впали жертвою панської самоволі й розпусти в кріпацтві, звертав часто на себе увагу дослідників творчости Шевченка. Дашкевич догадував ся, що демократичний напрям Міцкевичевої балади Рубка (в польській літературі одного з перших голосів в обороні збещещених дівчат), дав Шевченкови спонуку до написаня цілого ряду поем в обороні бідних покриток; в тій-же Міцкевичевій баладі і Франко бачив завязок Шевченкової „Катерини“. Колесса, не згоджуючи ся ні з одним ні з другим, виявив погляд, що „жерела сього циклю, безсмертної апольогії людських прав жінчини, треба шукати головно в високих

гуманних поглядах самого Шевченка.²⁵⁸) Не відмавляючи Шевченкові високих, гуманних поглядів, я не можу відмовити й органі Молодої Польщі впливу на поета, що при своїх високих і гуманних поглядах заінтересував ся так сильно долею бідних покриток. Вплив Міцкевичевої Рубк-и тут справді ніпри-чїм.

На залежність Шевченкових поем про покритки від гадок Рóпос-и вказують навіть другорядні сліди. „Наші поети — каже Рóпос — описують сільські весіля, бавлять панів картиною сватів з рушниками і скрипками; колиб знали, колиб відчували велич свого призвання, представили би образ чесної, роботящої, релігійної дівчини, що паде жертвою безбожного тирана, який сміє носити імя христіянина“. Отже Шевченко не лиш представив „образ чесної, роботящої, релігійної дівчини“, ослонивши імлюю її упадок, в „Наймичці“ (1845), але й майже спарафразував зазивні слова Рóпос-и до поетів у іншій поемі, що так починаєть ся:

Як би тобі довело ся
В нас попанувати,
То знав би ти, пане брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих;
А то верзе бісі-зна-що,
Та й думає: ми-то,
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних,
Та навчимо шануватись
Паничів поганих.
(1849, ст. 472).

Вкінці зверну увагу на представлене в Рóпос-и і в Шевченка долі тої покритки, що бажала би укрити перед людьми свій сором, або позбути ся плоду. Коли прийде хвиля розв'язання, — оповідає Рóпос — вона втікає в самотні поля, в безлюдні ліси, там родить...“ Як близько від того опису до картини Шевченка в прольогу „Наймички“:

У неділю в-ранці рано
Поле крило ся туманом:
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась

²⁵⁸) Колесса: *op. cit.*, ст. 56.

Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає...
(Ст. 240).

А дальше оповідане Рóпос-и про евентуальне страчене дитини, зловлене матери громадою і тяжке покаранє — яке воно близьке до Шевченкового оповіданя про „Титарівну“ (ст. 393), а заразом і до народної пісні на сю тему.²⁵⁹⁾ Визискати народний мотив умів Шевченко й без чужої поради. Але в сїм случаю могла його спонукати до того Рóпос.

Иншою болячкою кріпацтва, як для Рóпос-и, так і для Шевченка, є відданє рекрутованя самоволи дідича-пана. Воно — каже Рóпос — отвирає йому поле для заспокоєня пімсти, для насичєня розпусти. Він забирає в батьків єдиного сина, в дїтий батька, в молодой жінки мужа. Всі ті случаї надужитя при рекрутованю узгляднює й Шевченко.

Передовсїм підчеркує взагалї несправедливість:

Ой привели до прийому
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі, —
Все багатих діти, —
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той богатий,
Тих чотири в хаті.
Усі не в-лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Та й той як раз під аршин.
(Сова. 1844, ст. 164).

І таким робом:

Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! — в військo віддають,
(Сон. 1844, ст. 173).

Иншим разом пан справляєть ся коротко — хоч би і в день весїля — з молодим, коли в око впаде йому молода:

Незабаром
І молодого привели.
На завтра в город одвезли
Тай заголили в москалі.
Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кончають!

²⁵⁹⁾ Моє: З життя і творчости Т. Шевченка, Львів, 1914, ст. 37—38.

Або коли муж перешкаджає панови позалицяти ся до гарної жінки:

Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу,
Прямо до прийому.
(Між скалами... 1848, ст. 415).

Від пана вчить ся так само поступати й громада:

Порадили громадою,
Та скурвого сина
Вдовиченка, ледащицю
Забили в скрепицю,
Та й повезли до прийому.
Он яке творить ся
На сім світі — яка правда
У людей, мій сину.
Така й доси, я думаю,
В нас на Україні;
Та другої і не буде
В невольниках-людях.
(Москалева криниця. 1857, ст. 519).

Останні слова — знову лиш повторене гадки Рóпос-и, що всі злочини й лиха в Росії то явища неволі, невідлучні від неї.

Як Рóпос найбільше лихо мілітаризму в Росії бачить у несправедливості рекрутованя і зв'язує його з кріпацтвом, а менше уваги присвячує самій салдатській службі, бо тільки злегка доторкаєть ся до салдатського горя і приниження на муштрах, так і в Шевченковій поезії є лиш натяки на салдатську неволю й муштру (Сон, ст. 176), на „салдатське нежитіє“ (Не спало ся, ст. 317). В Дневнику-ж поет каже: „Салдати — найбільшій і найнужденнійший стан в нашім православнім царстві. В нього відібрано все, чим тільки жите й гарне: сімю, рідну сторону, свободу, одним словом все“.²⁶⁰) В иншій записці обурюєть ся на моральне принижене салдата.²⁶¹)

Не лиш у кріпацтві і мілітаризмі бачить Рóпос прикрі явища неволі. Висші сфери, світські й духовні, яким вільно панувати над низшими, ті дворяни, шляхтичі, що їм вільно бути царями селян, вони — на гадку Рóпос-и — также невольники в найвисшого царя-деспота. Згідно з таким поглядом і в Шев-

²⁶⁰) Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, 1911, т. II, ст. 150.

²⁶¹) Idem, ст. 155, 162 і д.

ченка є і міністри-раби (Хоча лежачого й не б'ють... 1860, ст. 604) і інші:

Раби з кокардою на лоби,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сміття з помела
Його Величства!...

(Во Іудеї... 1859, ст. 560).

Сервілізм їх змальований Шевченком ярко у „Сні“ (ст. 178—179).

Багато уваги присвячено в Рóпос-и тій неволи, яка йдучи з гори, також в семейнім та в приватнім житю людини в Росії зазначаєть ся ширенєм моральної гнилї, а якої жертвою паде передовсім женщииа. Подружний примус, кастовий пересуд, обовязковість церковного шлюбу, погляд на висшість дівочої чистоти, що наповнює монастирі непризваними одиницями — все те для Рóпос-и прояви російської злочинної неволі. Все те порушуєть ся і Шевченком. Подружний примус і його катастрофальні наслідки представлені вже в „Тополи“ (1839), потім в „Черниці Марьяні“ (1841), в „Княжній“ (1847), в „Петрусу“ (1850). Як Рóпос, так і Шевченко видить мотиви подружного примусу в користолюбю, кастовій гордості, пересуді упривилейованя, перецінюваня фальшивого клейноду, приміром, княжого. Показуючи, до яких катастроф вони доводять, та які злочини родять, Шевченко в одній поемі каже:

Моліте Господа, дівчата!
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любітесь, діточки, весною!...
На світі є кого любить
І без користі; молодю,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая, і буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині.

(Петрусь, ст. 500).

Зовсім так, як Рóпос, жаліє Шевченко над жертвою геральдики, пересуду батьків про фальшивий княжий клейнод, яка в монастири, в мурах церковної тюрми, загребує молоде жите :

Родилась на світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Вітатъ над грішними святою
І всякому добро творить,
А сталося ось-як: у черницях
Занапастило ся добро...

(Княжна. ст. 333).

Занапастилась доля Княжни, як і „Черниці Марьяни“, як і неодної з тих, що в монастири вже виспівують:

Удар, громе, над тим домом!
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе-ж, Боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм:

Аллілуя!

(Гимн черничий. 1860, ст. 593).

Шевченків осуд неволі дівичої чистоти, представленої вже мукою „Дівочих ночий“ (1844), виявляєть ся різким зазивом до „великомучениці куми“:

Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем не лукаво,
Хоч раз, сердего, соблуди!

(Н. Т. 1860, ст. 609).

Обурене на підозріване любови, яка не усвячена церковним шлюбом, хоч ним усвячуєть ся часто взаїмну антипатію, вириваєть ся в Шевченка тим сильнійше, що таке підозріване і його самого діткнуло. Він каже до Ликери:

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа,
Раби, невільники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі.

(Ликері. 1860, ст. 596).

Скорше ніж з удаваною дівичою чистотою, скорше ніж з усвяченою, але продажною любовію міг погодити ся Шевченко з проституцією, бо пояснював собі і оправдував її, як Рінос, браком вихованя і нуждою великих міст, также наслідками російської неволі. Їх найчастійше, замість наставити на кращий путь, пускала в нужді на дорогу проституції мати.

Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.

(Сон, ст. 183).

А ті, що таким проявам нужди повинні були б зарадити, ще й самі патронували їм. З болем серця дивив ся поет, на те, як:

... неначе ті ягнята,
 Ідуть задрипані дівчата,
 А дід, сердешний інвалід,
 За ними гнеть ся, шкандибає,
 Мов у кошару заганяє
 Чужу худобу...

І видячи таке, поет кидав гостре слово:

Де-ж той світ?
 І де та правда? Горе! горе!
 Ненагодованих і голих
 Дівчаточок, як ту отару,
 Женуть („последній долгъ отдать“),
 Женуть до матері байстрят! —
 Чи буде суд? чи буде кара
 Царям, царятам на землі?
 Чи буде правда між людьми?...
 Повинна быть! бо сонце встане
 І осквернену землю спалить.

(О люди, люди небораки. 1860, ст. 605).

Що такий погляд на проституцію виявляв ся Шевченком разом з поглядами на інші справи, залежними від гадок Рóї-пос-и, не тільки в поезії, але і в розмовах зі знайомими, се засвідчуєть ся споминами Чужбинського. „Пропащі, але милі сотворіня, в той час²⁶²⁾ не потягали Шевченка; в нього були по тій часті свої оригінальні понятя. Він не знаходив ніякого вдоволення у відвідуваню веселих захистів продажних грацій, хоч ніколи не карав їх згїрдним словом. Він був дуже людяний і улягав слабости дивити ся поблажливо, стараючи ся в самій грязи знайти хоч крихітку золота. На продажну любов, на жєнщину, що віддавала ся пристрасти — він говорив „можна махнути рукою“; але тайна розпушта, якими би цвітами вона не прикривала ся, все будила в души його непереможну відразу“.²⁶³⁾

Ставши згідно з зазивами Молодої Польщі до боротьби з російським царизмом і його устроєм суспільности, та обличуючи зла їх в імя ідеалів кращої будучини, Шевченко й остаточний устрій щасливої суспільности уявляв собі, згідно з органом Молодої Польщі, на основі нового і праведного закона, який державам Америки дав Вашингтон. Він так і питав:

²⁶²⁾ Говорить ся про час проживаня Шевченка в Києві до заслання.

²⁶³⁾ Чужбинській: *op. cit.*, ст. 34.

Коли
 Ми діждемо ся Вашінгтона
 З новим і праведним законом?
 І з вірою, з непохитною вірою, сам же говорив:
 А діждемось таки колись!
 (Юродивий. 1857, ст. 545).

Мріяв про Вашінгтона Шевченко так, як мріяв про нього-ж і волинський Зв'язок Жіноцтва в Конарщині, списуючи свій устав. Дуже правдоподібно, що і у зміцненню Шевченкових мрій та ідей відогравав той Зв'язок Жіноцтва посередню важну роль. Кажу: посередню, бо маю на мисли тільки зачеплене Шевченка впливами тих сфер на Україні, серед яких Зв'язок Жіноцтва потрудив ся, а з якими Шевченко мусів зіткнутися вже в 1843 р.

В одній поемі Шевченко ідеальними рисами зображує таку жінчину-громадянку, яка повинна би вийти і може вийти з панської сім'ї на стрічу бідному українському селянству, чи в загалі народови.

Мов сизая голубонька,
 Село облетіла;
 У всіх була, всіх бачила,
 Всі повеселіли...
 Там словами привітала,
 Там нагодувала,
 Шо-день божий обходила
 Село, помагала
 Усякому; а сироти
 До неї в покої
 Приходили і матірью
 Своєю святою
 Її звали, і все село
 За неї молилось.

(Княжна. 1847, ст. 330—331).

Коли не у сферах Зв'язку Жіноцтва, то хіба нігде не міг би я показати першовзору, з якого Шевченко міг зняти той портрет жінчини-громадянки. З таким першовзором стрічаємо ся власне в характеристиці діяльності членів Жіночого Зв'язку, поданий мемуаристом. Був би тут ще один слід зв'язків Шевченка з польською революційно-демократичною пропагандою — тою найтвердшою основою зв'язків його з Поляками, з котрими для нього не могло бути зв'язку на ніякій іншій основі: ані на основі польського націоналізму, ані в ім'я релігійної унії з Римом, ані в інтересі будованя історичної Польщі.